

વર્ષ ૮ | સળંગ અંક ૪૭ | એપ્રિલ ૨૦૨૧

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન , ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અત્યારે દુનિયા, આખી માનવજાતિ એક દારુણ અને કમનસીબ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે. એમાં ભારતની સ્થિતિ વધુ ક્રુણ છે. કોરોનાથી ઘણાં મરણ થઈ રહ્યાં છે એમાંનાં કેટલાંક મરણ તો માનવસર્જિત બેકાળજીથી – સારવાર માટેની સુવિધાઓ, સાધનો, દવાઓની અછતથી; ને ક્યાંક તો અવ્યવસ્થા, બલકે ગેરવ્યવસ્થાથી થયાં છે. તકનો વ્યક્તિગત લાભ લઈ લેવાની કેટલાક માણસોની અપ્રામાણિકતાએ ને તંત્રની જવાબદારીની ચૂકે માણસાઈનો ભોગ લીધો છે. આ પણ એક હત્યાપરાધ ગણાય – એવું ન્યાયાલયોએ સાફસાફ કહ્યું છે, પણ બધિરતા ને નિષ્કુરતા એકાકાર થઈ ગયાં હોય ત્યાં એની શી અસર થાય? સૌથી વધુ પીડા, હતાશા, લાચારી, બેબાકળાપણું તો કોરોનાગ્રસ્તોનાં ને મૃતકોનાં સગાં-સ્નેહીઓ ભોગવી રહ્યાં છે. એ પરિવારજનો ઉપરાંત સૌ સંવેદનશીલ માણસો પણ અત્યારે વંધ્ય રોષ, વ્યથા અને લાચારી અનુભવી રહ્યાં છે. રોગીની શારીરિક ગૂંચળામણ – ઓક્સિજનની ઉણપ – જેવી જ એક ઘેરી માનસિક ગૂંચળામણ આપણે સૌ અનુભવી રહ્યાં છીએ.

આમાંથી ઉગરવાની પ્રાર્થના કરવાની હામ પણ કેટલી રહી છે? છતાં આશાના કોઈ કિરણની રાહ જોઈએ...

અનુક્રમ

સંચયન ૪૭ // એપ્રિલ ૨૦૨૧

સંપાદકનું કથન ॥ મધ્યકાલીન કવિતાનું ઐશ્વર્ય ॥ રમણ સોની

કવિતા ॥ કાવ્યસપ્તક ॥ નલિન રાવળ

લલિત નિબંધ ॥ ગંધના પ્રદેશમાં ॥ પ્રદીપ સંઘવી

કવિતા ॥ બે ગઝલો ॥ ખલીલ ધનતેજવી

વાર્તા ॥ ગૌમતિદાદાનું ગૌરવ ॥ કનૈયાલાલ મુનશી

નવલકથા અંશ ॥ ભદ્રંભદ્ર ॥ રમણભાઈ નીલકંઠ

કવિતા ॥ બે કાવ્યો ॥ હરીશ મીનાશ્રુ

એકાંકી ॥ રેલવે પ્લેટફોર્મ ॥ લલકુમાર દેસાઈ

ચરિત્રાંકન ॥ ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન/દાદર ॥ ગીતા નાયક

કાવ્ય ॥ સાગરકાવ્ય ॥ સુધીર દેસાઈ

પ્રવાસ ॥ પટયાની અપ્સરાઓ ॥ કલ્પના દેસાઈ

સાહિત્યિક વિવાદ ॥ 'વસંતવિલાસ'ની ચોરી ॥ ઝવેરચંદ મેઘાણી

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સંપાદકનું કૃત્યનું

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાનું ઐશ્વર્ય

(‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ની પ્રસ્તાવનામાંથી અંશો)

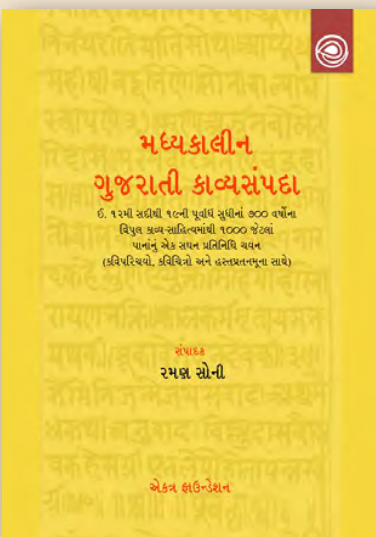
રમણ સોની

‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ની પહેલાંનું સાહિત્ય એ ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ – એવી સાવ સાદી વાત કરવા જઈએ ત્યારે કોઈને એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે, તો પછી ‘પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય’ કયું? એવું કોઈ સાહિત્ય ખરું?

આમાં ‘મધ્યકાલીન’ શબ્દ છે એ ગુજરાતના એક વ્યાપક સામાજિક-રાજકીય ઇતિહાસના ગાળાને સૂચવતો શબ્દ છે. ૧૧મી-૧૨મી સદી પહેલાંનું ગુજરાત એ રીતે પ્રાચીન ગુજરાત ને ૧૨મીથી ૧૮મી સદી (પૂર્વાર્ધ) સુધીનું ગુજરાત એ મધ્યકાલીન ગુજરાત; એટલે એ સમયગાળામાં રચાયું એ સાહિત્ય પણ ‘મધ્યકાલીન’ ગુજરાતી સાહિત્ય કહેવાયું. ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રાથમિક લક્ષણો જેમાં દેખાવા માંડ્યાં એ સમયગાળાથી શરૂ થતું આ સાહિત્ય એક રીતે તો ગુજરાતીનું પહેલું ને એ અર્થમાં પ્રાચીન સાહિત્ય પણ ગણાય તો ખરું જ – વિદ્વાન અભ્યાસી કે.કા. શાસ્ત્રીએ શરૂઆતનાં ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષના સાહિત્યસમય માટે ‘પ્રાચીન કાળ’ શબ્દ યોજ્યો પણ છે. પરંતુ સામાજિક-રાજકીય-સાહિત્યિક સમયગાળાની એકવાક યતા રહી શકે એટલા માટે જ એને ‘મધ્યકાલીન’ કહીએ છીએ.

ધર્મ-સૂત્ર અને કવિશક્તિ

પ્રજાની સંસ્કારિતા – એનાં સાંસ્કૃતિક વલણો – એના સાહિત્યમાં સીધી કે આડકતરી રીતે પણ પ્રગટ થવાનાં. વ્યાપક પ્રજા- જીવન વૈયક્તિક-કૌટુંબિક-સામાજિક આનંદો અને આપત્તિઓ, ઈર્ષા અને ઉદારતા, રિવાજો અને ઉત્સવો, અંગત ઊર્મિઓ અને સામાજિક રૂઢિઓથી ગુંથાયેલું રહેવાનું જ. પણ એના કેન્દ્રમાં કોઈ એક મજબૂત સૂત્ર પરોવાયેલું હોવાનું –

મધ્યકાલીન સમાજનું એ કેન્દ્રીય સૂત્ર હતું ધર્મ-પરાયણતા, ભક્તિભાવ. અને આ ધર્મતત્ત્વ વ્યક્તિની આંતરિક લાગણીઓ-ભાવનાઓથી લઈને અનેક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઘટકોમાં વ્યાપેલું હતું. સામાજિક ઉત્સવો ને રિવાજો ધર્મ-નિષ્ઠ હતા. એટલે મધ્યકાલીન કવિતાનો મુખ્ય સૂર પણ ભક્તિ હતો. ભક્તિકેન્દ્રી પદો-ભજનો-સ્તવનોમાં જ નહીં, ‘કથા’ને વર્ણવતાં-ગાતાં લાંબાં કાવ્યો રાસા, ચરિત, ચોપાઈ, આખ્યાન, વગેરેમાં પણ એ સૂર આછા કે ઘેરા, પ્રગટ કે અપ્રગટ રૂપે સંભળાતો. મધ્યકાળનું સાહિત્ય એ ગાન અને શ્રવણનું સાહિત્ય હતું. એટલે લાંબાં કાવ્યોને અંતે કવિ ‘ફલશ્રુતિ’ સંભળાવતો. ફલ-શ્રુતિ એટલે શ્રુતિનું – સાંભળવાનું – ફળ. ‘જે કોઈ ગાય, શીખે, સાંભળશે; એની ભવની ભાવટ ટળશે’ – એ પ્રકારનો પ્રબોધક સૂર એ ભક્તિસૂર હતો.

પણ એથી કરીને, મધ્યકાળનું સાહિત્ય માત્ર ભક્તિના, ધર્મના સાંકડે મારગે જ ચાલ્યું – એમ કહી શકાશે નહીં. સમય જતાં, નવા સંપર્કો અને નવા અનુભવોથી પ્રજાજીવનની સીમાઓ તૂટે, ક્ષિતિજો વિસ્તરે એટલે નવાંનવાં રૂપો, ને વિશેષ પરિમાણો પ્રગટ થતાં જવાનાં. એ કારણે ‘અર્વાચીન’ કાળ માનવજીવન તેમજ સાહિત્યની રીતે વ્યાપક બન્યો. પરંતુ મધ્યકાળના સાહિત્યે પણ, એ સમયના વર્તુળમાં રહીને વ્યાપ અને ઊંડાણ બતાવ્યાં છે. કવિત્વનું, કવિશક્તિનું તો એવું છે કે કોઈપણ કાળમાં એનાં શિખરો રચાવાનાં – સમયના ભૌતિક વિકાસ-આલેખ સાથે એની માત્ર સમાંતર ગતિ જ હોય એવું નથી. ભારતીય સાહિત્ય જ જોઈએ તો એમાં વ્યાસ-વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, કબીર, નરસિંહ, જેવાં ઉત્તુંગ કવિ-શિખરો દેખાયાં છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક ઉત્તમ સર્જકોની કવિ તરીકેની જે ઊંચાઈ છે એ અર્વાચીન કવિઓ કરતાં નીચી નથી – ક્યારેક તો કોઈ મધ્યકાલીન કવિની આંતરિક કવિશક્તિ ને એનું ઊંડાણ આજે પણ ન ઓળંગી શકાય એવાં જણાય છે!

સાંપ્રદાયિક સંકડાશ નહીં પણ ઉદારતા, સમ-ભાવ

ગુજરાતમાં ત્યારે પણ કેટકેટલા ધર્મ-સંપ્રદાયો ને ભક્તિ-માર્ગો હતા – વૈષ્ણવ, શૈવ, શક્તિ, સ્વામિનારાયણ, જૈન, ઈસ્લામ, જરથોસ્તી; પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાર્ગ અને અદ્વૈત જ્ઞાનમાર્ગ, સગુણ ભક્તિ અને નિર્ગુણ ભક્તિ. પણ દરેકે પોતપોતાની દિશામાં ગતિ કરતી વખતે બીજાની ગતિનો ન તો અવરોધ અનુભવ્યો, ન તો અવરોધ ઊભો કર્યો. ધર્મ સાથે સ્વ-ધર્મ-ભક્તિ-માર્ગનું સમત્વ ઊપસતું રહ્યું. ક્યારેક અદ્વૈત અને નિર્ગુણ ઉપાસનામાં હિંદુ અને ઈસ્લામનો સમન્વય પણ જોવા મળે છે; પ્રાચીન મહાકાવ્યોનાં કથાનકો આલેખવાની પરંપરા જૈન અને જૈનેતર બંને કવિઓમાં, પોતપોતાનાં ધર્મ-તત્ત્વો સાંકળીને પણ, એકસરખી ચાલતી રહેલી છે.

માનવભાવોનાં અનેક રૂપો

માનવભાવોનાં અનેક રૂપો મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ઊપસતાં રહ્યાં છે. એમાં સંસારની માયાથી વિમુખ કરતો ઉપદેશ ને વૈરાગ્યબોધ છે એની સાથે માનવ-મનના ને માનવ-જીવનના અનેકવિધ ઉલ્લાસો, આનંદોનું ગાન પણ છે; ભક્તિ અને શૃંગાર – એ જુદાં કે વિરોધી નહીં પણ અંતતઃ એક રૂપ છે એવું અનેક કવિઓમાં જોવા

મળશે. વૈરાગ્યબોધની ને ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનની કવિતા કરનાર નરસિંહે નિબિડ શૃંગારની કવિતા પણ કરી છે. ભક્તિનો અર્થ જ વિ-ભક્ત નહીં પણ ભક્ત થવું, જોડાવું, સમરસ થવું એ છે. ફાગુ, બારમાસા, આખ્યાનો, રાસા-પ્રબંધો, પદ્યવાર્તાઓ જેવાં દીર્ઘ કાવ્ય-સ્વરૂપોમાં તો જીવનનાં, માનવસંબંધોનાં, માનવવ્યવહારોનાં, માનવપાત્રોની અનેકવિધ ચિત્ત-લીલાઓનાં અઢળક રૂપો-ચિત્રો-ઘટનાઓ આલેખન પામ્યાં છે ધર્મને અંતર્લિત રાખીને આખા જીવનને ને જગતને બાથમાં લેતાં વ્યાપક અને વિશાળ, ક્યારેક તો મહત્ત્વાકાંક્ષી આલેખનો મધ્યકાળમાં થયાં છે. મુક્તક/સ્તવન/પદ થી લઈને ગરબા/ફાગુ જેવાં ઊર્મિકથાનકોમાંથી પસાર કરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતાએ, પ્રાચીન મહાકાવ્યોનાં કથાનકોને સ્વતંત્ર દીર્ઘ કથાકાવ્યોમાં રૂપાંતરિત કરી આપતી આખ્યાનાત્મક કવિતાનાં વિવિધ રૂપો ખેડ્યાં છે. એની એક સુદીર્ઘ જ નહીં, વૈભવશાળી પરંપરા છે.

એટલે કેન્દ્રે ધર્મ હતો પણ બાકીનું આખું વર્તુળ ધર્મ-ભીના સંસારથી વ્યાપેલું હતું. મામેરુંમાં વસ્ત્રો, આભૂષણોનું મોહક વૈવિધ્ય પણ આલેખાયું છે; નળાખ્યાન જેવાં કાવ્યોમાં વૃક્ષો-વનસ્પતિનો વૈભવ ને ફાગુ કાવ્યોમાં વસંત-વર્ષાના ઉદ્દીપક પ્રકૃતિસૌંદર્યનું નિરૂપણ; કાન્હડદે પ્રબંધ અને રણયજ્ઞ જેવાંમાં યુદ્ધસામગ્રી અને યુદ્ધનું વર્ણન; અનેક પદ્યોમાં પ્રેમ-શૃંગારની કવિતા ઉપરાંત બુદ્ધિ-ચાતુર્યને આલેખતી શામળની લોક-કથાઓ; સમુદ્ર-વહાણ-વિવાદ રાસ જેવામાં તર્કશક્તિને પણ રસાળ કરતી રસપ્રદ કથા-ગૂંથણી...એમ આખા માનવ-સંબંધ-સંસારથી બલકે માનવ-રસ-વિશ્વથી મધ્યકાળની કવિતા વ્યાપેલી છે.

મધ્યકાલીન કવિતાનું આ ઐશ્વર્ય છે – બંને અર્થમાં. એમાં ઈશ્વર-પરાયણતા પણ છે, એ રીતે એ ઐશ્વર્યમય છે ને એ વ્યાપ તથા ઊંડાણ બંનેની રીતે સમૃદ્ધ છે – એ રીતે પણ એ ઐશ્વર્યશાળી છે.

નાત-જાતના, સ્ત્રી-પુરુષના, ઉચ્ચ-અવચના, સ્પૃશ્ય-અસ્પૃશ્યના ભેદો એ સમાજમાં તો હતા, પણ ભક્તો ને કવિઓના વર્ગો એવા ભેદ ક્યાંય દેખાડ્યા નથી. મધ્યકાળમાં મીરાં, ગંગાસતી જેવી કેટલી બધી સ્ત્રી-કવિઓ છે જેમણે આત્મગૌરવને આગળ રાખતી, ભક્તિ અને જ્ઞાનના ઊંડાણને પામવા કરતી કવિતા આપી છે!

મધ્યકાળના આ અનેક કવિઓમાં સંસારીઓ પણ છે ને સંતો પણ છે; સાધુઓ પણ છે ને શ્રાવકો પણ છે; દરેક વર્ગના – સમાજે જેમને નીચલા વર્ગના ગણાવ્યા એવા વર્ગના – પણ સન્માન્ય ઠરેલા કવિઓ મધ્યકાળમાં સર્જનરત ને ભક્તિનિરત હતા.

એમણે આ રીતે જ આવા ક્ષુલ્લક ભેદો નષ્ટ કર્યાં છે એમ નહીં – કેટલાકે તો સમાજના જ્ઞાતિશ્રેણીઓ, સાધુશ્રેણીઓ, વિદ્યાશ્રેણીઓમાં પણ દંભ દેખાયો તો એની સામે વિદ્રોહી અવાજ ઊંચક્યો છે. નરસિંહ હરિજનવાસમાં ભજન કરવા જતાં ટીકા પામે છે તો નાગરોને ‘અધવધરા’ – અણસમજુ ને અધકચરા કહે છે – ને ‘એવા રે અમે એવા રે એવા’ સંભળાવે છે. ને જ્ઞાનનો દંભ કરનાર ને ‘આ તો પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા’ કહીને એમના નિમ્નસ્તરને બતાવે છે. મીરાંએ રાજસત્તા સામે, મેવાડત્યાગ કરીને ને સમર્પિત ઈશ્વર-પ્રેમની સબળ કવિતા લખીને એક જાતનો વિદ્રોહ જ કરેલો. અખા જેવાએ બહુ મોટા અવાજે સામાજિક-ધાર્મિક રૂઢિગ્રસ્તતા અને દંભ સામે તીક્ષ્ણ તીર જેવી સોંસરી કવિતા લખી છે.

મધ્યકાલીન કવિઓમાં આત્મસૂઝથી ભક્તિની આર્દ્રતાની કવિતા લખનાર સંત કવિઓ ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મ-જ્ઞાન-કવિતાની પરંપરાને આત્મસાત્ કરનાર વિદગ્ધ કવિઓ પણ છે. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદ જેવાને પૌરાણિક સાહિત્યનો કોઈ સંસ્કૃતજ્ઞ ગુરુજનોએ કરાવેલો ને એ ઉપરાંત સીધો પરિચય પણ હતો. ભાલણ તો સંસ્કૃતના જાણકાર પંડિત હતા. અનેક જૈન સાધુ કવિઓ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશનાં સાહિત્યોના ને ન્યાય, મીમાંસા આદિ વિદ્યાઓના જાણકાર વિદ્વાનો પણ હતા.

શ્રાવ્યકલા

લલિત કળાઓનું એક વર્ગીકરણ એમ કહે છે કે ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય એ દૃશ્ય કળાઓ છે ને સંગીત, સાહિત્ય એ શ્રાવ્ય કળાઓ છે. લેખન અને મુદ્રણ આવ્યું એ પછી સાહિત્યને કોઈ દૃશ્ય/વાચ્ય કળા કહેવા લલચાય પરંતુ મૂળભૂત રીતે સાહિત્ય એ પઠન-ગાયન અને એના શ્રવણની કળા છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પદ્યપ્રધાન છે. મધ્યકાલીન લોકસમાજની સવાર નરસિંહ જેવા કવિઓનાં પ્રભાતિયાંના ગાન-શ્રવણથી પડતી ને રાત પ્રેમાનંદ સરખા આખ્યાનકારોનાં કથા-પઠન, ગાયન ને અભિનયનથી રસાવહ બનતી. મંદિરો, દેરાસરો, મસ્જિદો, થાનકો ને ઘરોનાં આંગણાં સુધ્યાં સ્તુતિ-સ્તવન-પ્રાર્થનાના ગાનથી ગૂંજતાં રહેતાં. વિપિજ્ઞાન પામેલો વર્ગ હસ્તપ્રતોમાં કવિતાનું વાચન કરતો ત્યારે પણ શ્રવણ-સંસ્કારો એની મદદે આવતા – ખરેખર તો આપણે સૌ કવિતા ‘વાંચતાં-વાંચતાં’ ‘સાંભળતા’ પણ હોઈએ જ છીએ.

આ ગાયન-શ્રવણની પરંપરાને લીધે મધ્યકાલીન સાહિત્ય એકદમ પ્રત્યક્ષ રહેતું. કવિ/સંત ભજનિક અને શ્રોતવર્ગ એકબીજાની મુખોમુખ – સમક્ષ રહેલા. એથી જ મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં એક જીવંત તારનો અનુભવ થાય છે. ઓજસૂ , પ્રસાદ અને માધુર્ય નામના જે કાવ્યગુણો કહેવાય છે એ આ પ્રત્યક્ષ સાહિત્યને કારણે વધુ શુદ્ધ રૂપે – પારદર્શકતાથી – પમાતા. ને ધર્મસંસ્કારની સાથે જ કલાસંસ્કાર પણ દઢ થતા જતા. ધર્મ કેન્દ્રમાં રહેતો, પણ પછી પ્રજાસમુદાયને કવિતાના અનેકવિધ રસોમાં પ્રસરવાની મોકળાશ રહેતી. નરસિંહ મહેતાએ જે કહ્યું કે, ‘વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને; શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે’ એને વિવિધરૂપા સૃષ્ટિની જેમ વિવિધરૂપા કવિતા સાથે પણ જોડી શકાય.

*

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતા આમ ધર્મ-સંપ્રદાય-સીમિત કે એકસૂરીલી ન હતી – ચિત્તનો વિસ્તાર કરતા અર્થલયથી, શબ્દલયથી ને પ્રાસ-અનુપ્રાસોથી પ્રગટતા વર્ણ-ધ્વનિ-લયથી એ આપણને પરિપ્લાવિત કરે છે.

તો હવે, એ વિવિધ નાદવાળી ને શીતોષ્મ પ્રવાહવાળી મધ્યકાલીન કવિતા-સરિતામાં નિમજ્જન કરીએ.

રમાણસોળી

અનુ-ગાંધીયુગીન સમયના એક વિદગ્ધ કવિ નલિન ચંદ્રકાન્ત રાવળ(જ. ૧૭ માર્ચ ૧૯૩૩ – અવ. ૬ એપ્રિલ ૨૦૨૧) કારકિર્દી-પર્યંત અમદાવાદમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક રહ્યા. ‘ઉદ્ગાર (૧૯૬૨) નામના એક લઘુ કાવ્યસંગ્રહથી એમણે એમાંની નગર-સંવેદનાની વિશિષ્ટ રચનાઓથી ધ્યાન ખેંચેલું. ‘અવકાશ(૧૯૭૨) અને લયલીન(૧૯૮૬)માં એમની એ આગવી કવિમુદ્રા પ્રગટી. નલિનભાઈની વિવેચનામાં એક અભ્યાસીની ભાવનશક્તિનો પરિચય પામી શકાય છે – ‘પાશ્ચાત્ય કવિતા (૧૯૭૩) આદિ ૩ વિવેચન-સંગ્રહો એમણે આપેલા છે. ‘સ્વપ્નલોક(૧૯૭૭) એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે.

અહીં મૂકેલી એમની અછાંદસ અને છંદલયની રચનાઓમાં કલ્પન-પ્રતીકોની પારદર્શક અભિવ્યક્તિના તથા રચનાની સુબદ્ધતાના વિશેષો પરખી શકાશે.

એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં

ખીલી સમી ખોડાઈ ગઈ મારી નજર મારા ઉપર
હું વૃદ્ધ આંખોમાં ભરી મણ એક
ઘેરી ઊંઘની ઊંડી અસર
(જ્યાં અગ્નિનું અંજન સ્વયં હું આંજતો)
અંધારના મખમલ મુલાયમ પોત-શા
મારા સુંવાળા વાળ
આજે રૂખડા
સુક્કા તણખલા ઘાસના ટુકડા સમા
અહીં તહીં જરી ફરકી રહ્યા.

જાડી કશી બેડોળ કેં રે દોરડા જેવી ડઠર
મારી નસો સૌ સામટી ઊપસી રહી
(જેની મહીં વેગે વહેતા મત્ત મારા રક્તમાં
શત સૂર્યની ઉષ્મા હતી)...
‘મળશું કદી’ કહી તે નલિન ચાલ્યો ગયો...

કોલાહલોની ભીંસથી તૂટું તૂટું થઈ આ રહ્યા
રસ્તા પરે
‘મળશું નકી’ બબડી કશું હું મૂઠ
વર્ષો વીસ મૂકી ક્યાંક મારાં ભૂલમાં
હું ભૂલમાં આગળ અને આગળ
કશે ચાલ્યો જતો....

(ઉદ્ગાર)

કાલ લગી અને આજ

કાલ લગી

પોચું જાણે પલળેલા પૂંઠા જેવું આભ

આજ

કડક જે પાપડ ને સારેવડા જેવું,

કાલ લગી

લથરબથર અંગે ભીંજાયેલાં મકાનો

જે ફડકમાં વીલાં ભીરુ ઘેટાંના કો ટોળા જેવાં

આજ

શિયાળવાં જેવાં સહુ લુચ્યાં,

કાલ લગી

શહેરના સૌ લત્તા

ચીનાઓની આંખ જેવા લાગતા'તા ઝીણા

આજ

સમાચાર-પત્રોનાં હેડિંગ જેવા પ્હોળા,

કાલ લગી

વૃદ્ધના ગળેલ ખોટા પગ જેવો

વિચારોમાં મુડદાના મન જેવો

આજ

કવિતાના લયબદ્ધ છંદ જેવો તાજો

તડકો કડાક કોરો પ્હેરીને હું નીકળ્યો છું.

ઝૂમાં સુંદરી

ધીખેલ ગ્રીષ્મ આભ

ઝૂ

મહીં

ધમંત લોહપિંજરે પીળા પહાડ-શો ઘૂમંત સિંહ

નેત્રમાં ઝલંત આગ

યાળ ઝાળ ઝાળ

સુંદરી

સકંપ બાષ્પ રુદ્ધ નિષ્પલક નિહાળતી :

સુબદ્ધ રક્તમાંસથી ભરેલ દેહ (નિજનો) મહીં

પ્રમત્ત ફોરમે ખીલેલ કાનનો કરાલ ત્રાડથી ચીરી

ધસે

ધસી કૂદે

સિંહણ છલંગમાં ધમંત લોહપિંજરે

પડે

ભફાંગ

ઝૂ

મહીં

ધીખેલ ગ્રીષ્મ આભ

હાંફતી

મદિલ સુંદરી સરે.

ધીરે ધીરે બહાર.....

(અવકાશ)

(ઉદ્ગાર)

રાત્રિના વનમાં

ભીનાં ખેતર
ભીની-વસંત ભીની ફરફર
રણ રેતીનાં
જળ દરિયાનાં
ખ્હાડ ખીણ મેદાન વળોટી
નગર નગરના વિસ્મય રણક્યા રસ્તા ઘૂમી
મળી
અજનબી સપના જેવા લોકો
(સપના જેવો હુંય)
સરું
અજાણ્યા રસ્તે
રસ્તો વળે રાત્રિના વનમાં
ચાલું ઝિલમિલ તેજે
અડાબીડ ઝાડી વીંખી આવું વનના છેડે
છેડે વનના
એક અજાણ્યા એકાકિલા ઘરમાં
દીવો ટમટમ
દ્વાર ઠેલી પગ હળવે મૂકું ખંડે
ક્યાંથી
ભર્યો ભર્યો શિશુકલરવ સૌરભ થઈને પ્રસરે
પ્રીતના નમણા સૂરે કોણ નિમંત્રે બીજે ખંડે?
સ્કંધે કોની ગૌરગ્રીવા રહી ઢળતી?
અલોપ!
અલોપ ક્યાં એ?
કયો ખંડ આ? શય્યા પર આ ગહન શાંતિમાં શ્વસતો?
જ્યોત સમો ઝળહળતો આ કોનો પરિચિત દેહ?
ક્યાંક
રણઝણી ઝાલર... રણઝણતી ઝાલર નાદે
ગગન ગુંજતા પંખી સ્વરની સંગે
પળતો દૂર દૂર આનંદે...

(લયલીન)

રેતપંખી

સુક્કાં તીક્ષ્ણ સળગતાં રેત રેતનાં સ્વપ્નો
નીચે
રેત રેતનાં રડતાં નગરો
ઉપર
રેત રેત ને રેત રેતનું રણ
રેતીની આંધી
વચ્ચે
ઊભું
રેતીનું એ ખરતું પંખી
એ
રેતપંખીની રેતીની બે - દિવસરાતની - ખરતી પાંખો.
એ
રેતપંખીની રેતીની બે - સૂર્યચંદ્રની - ખરતી આંખો.
એ
રેતપંખીનાં ખરખર ખરતાં પીંછાંમાંથી ખરખર
ખરતી રેત રેતની વર્ષા
નીચે
સુક્કાં તીક્ષ્ણ સળગતાં રેત રેતનાં સ્વપ્નો
નીચે
રેત રેતનાં રડતાં નગરો.

(અવકાશ)

સપ્ત્ય

મળી ગયાં ટ્રેન મહીં અચિંત
 અમે પ્રવાસી અણજાણ એવાં
 એ
 બારીની બહાર નીરખી રહી 'તી
 છટા ભરી ખીલી રહી 'તી ચાંદની
 ને
 હુંય એના મુખપે છવાયલી
 નીરખી રહ્યો 'તો રમણીય રાગિણી
 ત્યાં
 સદા કેવી ઘૂમવી ગ્રીવાને
 લેતું મૂકી એ નમનીય હાસ્ય
 સાશ્વર્ય નેત્રે નીરખી કહે :
 એ.... ઓ જાય.
 કિલકારતી કૂંજડીઓની હાર...
 એ
 વાત વીત્યે વર્ષો વહી ગયાં
 એ ક્યાં?
 હું ક્યાં?
 છતાંય આજે
 રમણીય રાત્રે
 નિહાળતો અંતર-આભ ઊંડે
 છવાયલી મંજુલ ચાંદનીમાં
 કિલકારતી જાય
 ઓ... જાય...
 કિલકારતી કૂંજડીઓની હાર

સાંધ્યગીત

પાર્ણપોચી વૃક્ષટોચે
 ઝૂલતા કો પંખી-શો
 આ
 સાંજતડકો
 ભૂખરા ઢોળાવ પર ઝૂલે,
 પવન નાની નદીના કાનમાં કૂંજે,
 હળુ હલતી અટકતી ડોલતી આકાશમાંથી ઊડે
 ફૂલે પથરાયલી એ ઝૂંપડીમાંથી નીકળતી ધૂમ્સેરો
 સાંજતડકો
 સ્હેજ ડોલ્યો,
 શાંત નાના છંદ જેવી એક બાલા
 રમ્ય લયમાં કાય ઝૂલવી; તારકો જેવાં ચળકતાં ડગ
 ભરી ગોરાં;
 ધીરે ઢોળાવ ઊતરી
 દૂર નમતા સૂર્યની સન્મુખ જઈ ઊભી
 અહીં
 આવી રહેલી આ સુંવાળી રાત્રિનો અંધાર રમતો તૃણ
 ઉપર
 શું જોઉં?
 ભીની પાંપણોની ધાર
 રમતો સ્નેહપોચો ગાઢમીઠો રવભર્યો અંધાર
 કે
 આ તૃણ ઉપર રમતો સુંવાળી રાત્રિનો અંધાર.

(અવકાશ)

પીછો

આ કોણ છે?
 આ એક જણ છે કોણ?
 જે
 પીછો કરે મારો સતત.
 અંધકારે આભમાં
 આકાર દોરી ઊડતાં પંખીઓની હાર
 જોતો હોઉં
 તો એય
 દૂર ઊભો આભમાં જોયા જ કરતો હોય.
 મધરાતમાં ચંદ્ર સાથે વાત કરતો હોઉં
 તો એય
 વચ્ચે ટાપસી પૂરવા ક્યાંકથી આવી ચડે.
 વહેલી સવારે
 ફૂલમાં દરિયાવ પર તરતા સૂરજના શબ્દ
 સુણતો હોઉં
 તો એય કાન માંડી ધ્યાનથી સુણ્યા જ કરતો હોય.
 ઢળતી સાંજમા વહેતા સમીરે
 નદીકાંઠે ખીલી વનરાઈમાં આવી
 પ્રેમાળ મારી પ્રયસીની રાહ જોતો હોઉં
 તો એય
 જાણે પ્રેયસીની રાહ જોતો ત્યાં જ ઊભો હોય.
 જ્યાં જ્યાં જઉં
 ત્યાં ત્યાં બધે એ હોય.
 જ્યાં જ્યાં નજર મ્હારી
 ત્યાં ત્યાં નજર એની.
 હસું તો એય ખડખડ હસે.
 રડું તો એય આંસુ પાડતો.
 હું જે કરું
 તે એ કરે.
 કહો
 મારે કેમ એના થકી છૂટવું.
 જુઓ,
 આ લખું છું કાવ્ય તો એય મારી સાથ
 આ જ કાગળ પર લખે છે કાવ્ય.
 કહો,
 કેમ મારે છૂટવું એના થકી.
 જુઓ,
 લાગલો આ એ જ બોલે :
 કહો,
 કેમ મારે છૂટવું એના થકી.

ઇરોઝ થિયેટર. ફિલ્મનું નામ યાદ નથી. ચારનો શો હતો. થોડો વહેલો પહોંચ્યો હતો. ટ્રાફિક આઈલેંડ પાર કરતાં જ ચમક્યો-આ શેની સુગંધ?

થિયેટરની ભીંતને અઢેલીને ઊભો રહ્યો. ચારે તરફ ગંધ હિલોળા મારતી હતી. મન ચકરાવા માંડ્યું. આ ગંધ જાણે જાણીતી છે; અને અજાણી પણ. એનો ચહેરો દેખાય છે; પણ કળાતો નથી. અથવા એને અનેક ચહેરા છે. ફૂલદાનીમાં પાંચ-પંદર ફૂલને ઠાંસી-ઠાંસીને ભર્યા હોય એમ. થોડી વાર તો બીજી ઇંદ્રિયો બધિર થઈ ગઈ. પાંચ-સાત તોફાની નદીઓના સંગમમાં પડેલા પાંદડાની શી દશા થાય? ન આમ જઈ શકે, ન તેમ; ન ડૂબે, ન ઊડે, ન તરી શકે.

થોડી વારમાં શો શરૂ થવાની બેલ વાગી. યુવક-યુવતીઓનાં ટોળાં થિયેટરની અંદર જવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં સ્નો, પાવડર, ફેસક્રીમ અને અત્તરની જગાએ સેંડવિચવાળાનાં પાઉં અને બાફેલાં બટેટાંની ગંધ જ રહી.

મને બીજી એક ગંધની યાદ આવી ગઈ. વિચારતાં-વિચારતાં હસી પડ્યો. ક્યાં આ યુવતીઓની ખુશબૂ ને ક્યાં એ ગંધ!

મુંબઈ સેંટ્રલના પુલ ઉપર થઈને અમે કોલેજ જતાં. પુલની સીડી ઊતરતાં ઘણી વાર હું અટકી જતો. એ અરસામાં ત્યાં દસ-બાર ઘોડાગાડી ઊભી રહેતી. ઘોડાઓને ઘાસ ખાતા, પગ ઊંચા-નીચા કરતા, પૂંછડાં ઉલાળતા હું જોઈ રહેતો અને એમનાં શરીરની વિલક્ષણ ગંધ મને ઘેરી વળતી.

હજુ ક્યારેક સભા, થિયેટર કે કોલેજમાં છોકરીઓનાં ટોળાં પાસેથી પસાર થતાં મને મુંબઈ સેંટ્રલના ઘોડાની યાદ આવી જાય છે. છોકરીઓ દરગુજર કરે. હું એમની ખુશબૂનું અવમૂલ્યન નથી કરતો; પણ મને ઘોડાની ગંધ પણ એટલી જ ગમે છે અને ફોર્મલિનની પણ.

કોલેજના પાંચમા માળે પહેલી વાર ચડ્યાં ત્યારે અજબ દશા થઈ હતી. પચીસ મીટર દૂરથી પણ ફોર્મલિનની તીવ્ર ગંધ

આવતી હતી. નજીક જતાં તો ત્રાસ થઈ ગયો. છોકરીઓએ નાકે દુપટ્ટો કે રૂમાલ ધરી દીધા. આંખ ને નાક બળવા લાગ્યાં. અમારા ડેમોન્સ્ટ્રેટરે કહ્યું, “જુઓ, અહીંયાં જ દોઢ વર્ષ તમારે ચીરફાડ કરવાની છે અને જેટલાં વહેલાં આ ગંધથી ટેવાઈ જાઓ એટલું સારું.” પછી તો જે સહજતાથી પેન ખિસ્સામાં અને એપ્રન શર્ટ પર રહે તેમ ફોર્મલિનની ગંધ અમે સ્વીકારી લીધી. આજે એ ગંધને યાદ કરતાં ચીડ નથી ચડતી; ઊલટું, જૂના સાહચર્યની ખુશી અનુભવું છું.

*

જંગલમાં ફરતાંફરતાં મેં અચાનક અટકીને સાથીદારને કહ્યું, ‘અહીં ક્યાંક બકુલનું ઝાડ હોવું જોઈએ.’ એણે કહ્યું, ‘એમ?’ ઊંડો શ્વાસ લેતાં મેં કહ્યું, ‘હા, મને એવું લાગે છે.’ એણે માટીના રસ્તા પર નજર નાખતાં કહ્યું, ‘ફૂલ દેખાય છે તને?’ મેં કહ્યું, ‘ના; પણ ગન્ધ આવે છે મને.’ આસપાસ ગીચ ઝાડી હતી; પણ બકુલ કંઈ અછતું રહે? ખોળી કાઢ્યું. એક ફૂલ લઈ એના નાક પાસે ધરી કહ્યું, ‘લે, સૂંઘ.’ એણે ઊંડો શ્વાસ લઈ કહ્યું, ‘જરા જરા વાસ આવે છે ખરી.’ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ‘જરા જરા? બકુલની તને જરા જરા વાસ આવે છે?’. એણે ખભા ઉલાળીને કહ્યું, ‘જો ભાઈ, મુંબઈનાં ધૂળ, ધુમાડા અને ગેસ સૂંઘી સૂંઘીને આપણું તો નાક નકામું થઈ ગયું છે. તું જ સૂંઘ્યા કર બકુલને.’

એક વાર રાણીબાગને દરવાજેથી ખરી ગયેલાં ચાર સૂકાં બોરસલ્લીનાં ફૂલ લઈને રૂમાલની ઘડીમાં મૂકી દીધાં. ઘરે આવતાં ટ્રેનનાં ગિર્દી, પરસેવા અને ઉચ્છ્વાસ વચ્ચેથી એ ચાર ફૂલે મને ઉઠાવીને સહુથી અળગો મૂકી દીધો.

બકુલની વાત નીકળી છે તો તાતાવાડીના એ વૃક્ષાધિરાજને પણ યાદ કરી લઉં. ફણસાની અંધશાળામાં અમે એક રાત રોકાયેલાં. રાતે રાતરાણીએ મુશ્કેલીથી સૂવા દીધો. સવારે લટકચમેલીએ જ જાણે ઉઠાડી દીધો. રસ્તા પર આવ્યો તો બકુલની ગંધ! મેં કહ્યું, ‘બાબા, બકુલની ગંધ લાગે છે જાણે.’ એમણે કહ્યું, ‘એ જ તો છે.’ ‘પણ ઝાડ ક્યાં છે?’ મેં મૂંઝાઈને પૂછ્યું. એમણે આંગળી ચીંધી. આશરે ૧૫૦ મીટર દૂર એ ઝાડ ઊભું હતું. નહિ નહિ તો યે ૩૦ મીટર ઊંચું અને ઘટાનો વ્યાપ તો એથીયે વિશાળ. એની નીચે જતાં શી દશા થઈ, તે શી રીતે કહું? કોણ કહે કે ગંધને ફક્ત નાકથી સુંઘાય છે? એને પણ દેખી, ચાખી, સ્પર્શી, ચૂમી ને આશ્લેષી શકાય છે.

મે મહિનો હતો. બોરિવલી નેશનલ પાર્કની એક ટેકરી ઊતરતો હતો, ત્યાં અલના ઝાડે રોક્યો. (અલ=બોરતોંડી. સંસ્કૃત નામ – અચ્યુતવૃક્ષ, શાસ્ત્રીય નામ – *Morinda tinctoria*) પાસે જઈને મેં એને થાબડ્યું –ફક્કડ છો તું તો ભાઈ! જરા આગળ ગયો તો બીજું ઝાડ. વળી ત્રીજું, ચોથું... ટેકરીના ઢાળ પર ગણ્યાં ગણાય નહિ એટલાં ઝાડ હતાં. એક આમ ખેંચે, તો બીજું તેમ. થાકીને પગદંડી પર જ લંબાવી દીધું—નહિ જવા દો તો નહીં; બસ?

જેવી અદ્ભુત ચીજ ગંધ છે, તેવી જ એની યાદ છે. ઘટનાઓની બાબતમાં મારી યાદશક્તિ બહુ સારી નથી; પણ આ બાબતમાં કુદરતની કૃપા છે. વેરાનમાં કે ભીડમાં, બંધ ઓરડામાં કે ઓફિસમાં, અચાનક યાદ આવી જાય છે – પહેલા વરસાદમાં ભીંજાયેલી માટીની સુગંધ, નવા ઘાસની સુગંધ, તાતાવાડીનું બકુલ, જંગલી જૂઈ, રેલ્વે પ્લેટફોર્મ પર ઉતાવળે ચાલી જતી યુવતીએ ખોસેલું સોનચંપાનું ફૂલ...

દ્રાણોન્દ્રિય માટે હું સર્જનહારનો આભારી છું.

ગઝલ

બે ગઝલો

ખલીલ ધનતેજવી

ખલીલ ધનતેજવી (મકરાણી ખલીલ ઇસ્માઈલ જ. ૫.૧૦.૧૯૪૧ – અવ. ૩.૪.૨૦૨૧)

એક સાતત્યથી ગુજરાતી (અને ઉર્દૂ) ગઝલનું વિપુલ સર્જન કરનાર, અવાજના જાદુવાળા આ લોકપ્રિય કવિની રચનાઓમાં અર્થ અને સંવેદનની ઝીણવટો પણ ગૂંથાયેલી હતી, એ એમનો વિશેષ હતો. એમણે નવલકથાઓ અને ફિલ્મ-પટકથાઓ પણ લખેલી.

૧

આમ છંદોલયની પણ શાયદ ખબર પડશે તને,
એક અક્ષર પણ કરી જો રદ, ખબર પડશે તને.

લટ ઘટાઘનઘોર ચહેરા પર વિખેરી નાખ તું,
પોષ સુદ પૂનમ કે શ્રાવણ વદ ખબર પડશે તને.

ઓળખી લે, બંને બાજુથી રણકતા ઢોલને,
આપણામાં કોણ છે નારદ ખબર પડશે તને.

તું ફક્ત તારો જ માહિતગાર થઈ જા, એ પછી,
બાઈબલ, કુરઆન, ઉપનિષદ ખબર પડશે તને.

ભરબપોરે તું કદી માપી જો તારો છાંયડો,
કેટલું ઊંચું છે તારું કદ ખબર પડશે તને.

કોણ સમજ્યું છે ખરેખર જિન્દગીના રૂપને,
તું વિચારી જો કશું અદબદ ખબર પડશે તને.

તું ખલીલ અજવાળું પૂરું થાય ત્યાં અટકી જજે,
ક્યાંથી લાગી મારા ઘરની હદ, ખબર પડશે તને.

૨

કોઈના પગલામાં ડગ ભરતો નથી,
હું મને ખુદને અનુસરતો નથી.

શ્વાસ પર જીવી રહ્યો છું તે છતાં,
હું ભરોસો શ્વાસનો કરતો નથી.

મારે કાયમ એક ચહેરો છે ફક્ત,
હું કદી દર્પણને છેતરતો નથી.

ક્યાંક નાછૂટકે દુવા માગી લઉં,
હું ખુદને રોજ વાપરતો નથી.

કંઈક ફરિશ્તાઓ વગોવાઈ જશે,
એટલે ભૂતકાળ ખોતરતો નથી.

ચાહું તો ખુદને સમેટી પણ શકું,
હું વધારે પડતો વિસ્તરતો નથી.

ને ખલીલ એ પારધીની વાત ક્યાં,
લોભ પણ ક્યાં જાળ પાથરતો નથી.

○○○

માનતાની વાત કરવા તો બધા શૂરા છે. કંઈ લોકશાસનની વાત કરી તેથી આપણું કુલાભિમાન અને જાતિઅભિમાન છોડી દેવાં? નહીં જ. એ દોષ હોય તો પણ પ્રશંસનીય છે, ‘મહાન નરનું છેલ્લું કલંક’ છે. તો પછી, રા. સુમતિશંકરનું કુટુંબ આ દોષથી ભૂષિત હોય તો શો વાંધો?

આજે બધે શું છે? બીજા બધા બેચાર પેઢીની વાતો કરે છે; સુમતિ તો શુદ્ધ ઋગ્વેદી આશ્વલાયની શાખાનો અને અત્રેયસ ગોત્રનો ઊંચો અસ્પર્શ્ય બ્રાહ્મણ! જ્યારે સુમતિનું વંશપરંપરાનું ગૌરવ જોઈએ; અને જ્યારે દહાડામાં ત્રણ વખત તસ્દી લઈ, નામ અને કુળ ન ભુલાય માટે પેઢીધર ‘અત્રેયસગોત્રોત્પન્નોહં’ કરી બાપદાદાઓ અનસૂયાના પેટમાંથી જ નીકળેલા હતા તેનો ચોખ્ખો દીવા જેવો પુરાવો જોઈએ; અને જેમ કોઈ નદી જમીનમાં થઈને, અથવા ઝાડપાનથી ઢંકાઈ વહેતી હોય અને દેખાતાં ન દેખાતાં છતાં આખરે પર્વતમાં જ એનું મૂળ છે એમ માનીએ; પેઢીનામું ખોવાતાં-ભુલાતાં, જ્યારે મૂળ પુરુષ અત્રિને પકડી શકીએ; જ્યારે તે અત્રિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશને ખોળામાં રમાડનારના ભરથાર હોય; અને જ્યારે આમ બ્રહ્મા સુધીનો અસ્ખલિત દાખલો ચોક્કસ થાય, તો પછી કોની મગદૂર છે કે સુમતિશંકરનું કુલાભિમાન વાસ્તવિક નથી એમ કહેવાની હિંમત કરે?

આ ચોક્કસ પેઢીનામા આગળ ચીનના પદ્મભટ્ટ રાજાના વંશગૌરવનો પણ હિસાબ નથી. તેમાં જો સુમતિનાં ફોઈ અને કાકાને અત્રિ સંબંધી વાત કરતાં સાંભળો તો તમને તો એમ જ લાગે, કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્રને અનસૂયાએ ખોળામાં સંતાડ્યા ત્યારે સુમતિનાં ફોઈ અને કાકા બારણાં પાછળ ભરાઈ, અનસૂયા દાદીનું પરાક્રમ નિહાળી રહ્યાં હશે; અને જ્યારે કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે સપ્તર્ષિનું સાત સોપારી મૂકી આવાહન થતું ત્યારે સુમતિના કાકા વિમતિશંકરની છાતી એક વહેંત ઊંચી આવતી; અત્રિ બનેલી સોપારીને ચંદનના ચાર વધારે છાંટા અને ફૂલની બે મોટી પાંખડી ચઢાવ્યા વિના તે રહેતા નહીં; તે ઉપરાંત તરત જ આમતેમ મગરૂરીમાં જોતા અને ધીરમતિ ફોઈની સામે જોઈ ‘અત્રિ-પોપારી’ દેખાડી ‘આ આપણા દાદા’ એવું કંઈ નજરથી સૂચવતા.

પણ જો કુલગૌરવનું કારણ આટલું જ હોત તો તેમાં કંઈ એટલી બધી નવાઈ નહોતી; કારણ કે બ્રહ્માના ઋષિપુત્રોથી જ હિંદના બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને બાકી બીજા દેશોમાં તો બ્રહ્માના આંગળીએ આણેલા પુત્રોથી થઈ હોવાથી, આપણા સદ્ભાગ્યે કરોડો ભૂદેવો બારોબાર સ્પષ્ટાથી જ આવેલા એ વાત સિદ્ધ છે. પણ સુમતિશંકરના કુટુંબના ગર્વનું કંઈ બીજું પણ કારણ હતું, તે અને એમના કુટુંબીઓ ધીમે, માનભર સાદે જ જણાવતા, નહીં તો માંહોમાંહે સમજતા. પહેલાં તો જાણે એમનામાં મતિ ન હોય તેમ છોકરા અને છોકરીઓ – બધાંનાં નામ પાછળ ‘મતિ’ રાખવામાં આવતું, સુમતિના કાકા વિમતિ, ફોઈ ધીરમતિ, બાપ શંકરમતિ, વગેરે, વગેરે.

કારણ એમ હતું, કે કોઈ એમનો પૂર્વજ ‘ગૌમતિ’ ઘણો પ્રતાપશાલી થઈ ગયો હતો, અને તેના વંશજ બીજા બધા કરતાં કોઈ અજબ રીતે ચડતા હોય તેમ બધા વર્તતા. એમને ત્યાંનાં બધાં અતડાઈ અને રોફમાં રહેતાં. એમના કાકાઓ ન્યાતમાં, સ્મશાનમાં, વરઘોડામાં આગળ આગળ ચાલતા. એમની ફોઈઓ કૂટવામાં, ફટાણામાં બધાં કરતાં જુદે જ રાગે ને જુદી જ તીખાશથી રસ ભેળવતાં. એમના છોકરાઓને બીજાની જોડે રમવા દેવાની સખ્ત મનાઈ હતી. નિશાળોમાં માસ્તરને ચોક્કસ હુકમ હતો, કે ખબરદાર અમારા છોકરાને બીજા સાથે બેસવા દીધો કે ફરવા દીધો તો! કારણ કે, તેઓ ‘ગૌમતિના પેટ’ના હતા. એમના કુટુંબનાં બધાં ઊંચી મોર જેવી ડોકી કરી ચાલતાં, અવારનવાર વાત કરતાં.

‘હું ગૌમતિના પેટનો હોઉં તો’ આમ અને તેમ કર્યા કરતા. વારંવાર ‘ગૌમતિ’નું કુલ લજાવવાની ધાક બધાથી વધારેમાં વધારે દેખાડતાં.

સુમતિ નાનો હતો ત્યારે તેને બહુ ચીડ ચડતી; કારણ કે ‘ગૌમતિ’ કુલોત્પન્ન થયા છતાં એનામાં તેનો વા જરા ઓછો હતો. સમજ નહોતી પડતી, કે એનામાં એવું શું છે, કે જેથી ફળિયાનાં છોકરાં જોડે ન રમાય, નિશાળમાં સાથે ન બેસાય, તેની સાથે ન ચણામમરા ખવાય ને ન વરસાદમાં ઝીલવા જવાય. ધીરમતિ ફોઈ અને હરમતિ ફોઈ બે એને બહુ ધમકાવતાં, અને ‘ગૌમતિ કુલકલંક’ ઊઠવાની ભયાનક આગાહી આપતાં.

તેમાં હરમતિ ફોઈમાં કુલાભિમાન ઘણું સતેજ હતું. તેમનો ઘણી જીવતો હતો; પણ સાસુ અને વર જોડે સાત વર્ષ સુધી પોતાનું કુળ મોટું છે એમ અનેક વાદવિવાદો કર્યા પછી પણ તેઓની મોભાગ્ર બુદ્ધિ ‘ગૌમતિ’ કુળની મહત્તા ન સમજી શકી, અને તેવાં છીછરડાં લોકો જોડે રહેવા કરતાં કુલદીપિકા હરમતિ ફોઈએ જીવતા ઘણીએ રંડાપો વેઠી, પિયરમાં બાકીની જિંદગી પૂરી કરવાનો આગ્રહ આદર્યો હતો. ઘણી વખત ફોઈને સુમતિ પૂછતો, કે કેમ ફલાણું નહીં કરું? પૂછતાં જ ફોઈઓનો મિજાજ જતો. છોકરાની કુબુદ્ધિનો નાશ કરવા માટે ઈશ્વર પાસે યાચનારૂપે તેમની આંખો આકાશ તરફ ફરતી, અને બહુ થાય તો ધીમો ઘાંટો કાઢી ફોઈઓ પૂજાની ઓરડી તરફ આંગળી કરતી. આમ કરવાનું એક મોટું કારણ હતું.

ઓરડીમાં અદ્ભુત ભેદ હતો. ‘ગૌમતિ’નું નામ દેતાં બધાંની નજર તેના તરફ જતી. જાણે ‘ગૌમતિ દાદા’ સદેહે ત્યાં બેઠા હોય તેમ તેનો ત્રાસ લાગતો, અને વર્ષમાં એક દિવસે – વૈશાખ વદ ચૌદશે – ઘરનાં મોટાં ભેગાં થતાં, છોકરાંઓને ઓરડીમાં પૂરતાં અને ઘીનો દીવો કરી બધાં પૂજાની ઓરડીમાં જઈ કશાને નૈવેદ્ય ધરાવતાં.

સુમતિને તે શું છે એ જોવાનું મન તો બહુ થતું; પણ કાકાનો હુકમ તોડાય એમ નહોતું. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેને વાત કહેવામાં આવી કે, પૂજાની ઓરડીમાં ‘ગૌમતિ’ દાદાનાં પહેરેલાં કપડાં, મુગટ અને શણગાર છે. અને કુટુંબમાં એવી પણ કહેણી હતી, કે જ્યાં સુધી એ વસ્ત્રાલંકાર આમ રહેશે ત્યાં સુધી કુટુંબની મહત્તામાં કંઈ વાંધો કદાપિ પડનાર નથી. ન્યાતના લોકો ગમે તે કહેતા, પણ તેઓમાં પણ કંઈ દંતકથા

ચાલતી; અને તેથી 'ગૌમતિ કુલતિલકો'ને ઘણું માન મળતું અને યજમાનોને દક્ષિણા પણ સારી અપાતી. ધીમે ધીમે ફોઈઓએ એને સમજાવ્યો, કે જ્યારે બાવીશ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે જ 'ગૌમતિ' દાદાનો પહેરવેશ જોવાનો લાભ પહેલી વખત દરેક છોકરા-છોકરીને મળે.

સુમતિ જેમજેમ મોટો થતો ગયો તેમતેમ તે પણ કુલદીપક નીવડશે એમ લાગ્યું. એનું માથું આકાશે ગયું, એનો સ્વભાવ અતડો થયો, એ પણ 'ગૌમતિ'ના પેટને વારંવાર સંબોધતો થયો, બાવીશ વર્ષનો થાય ત્યાં સુધી પૂજાની ઓરડીમાં જવાય એમ નહોતું; પણ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી શો રેશમી પહેરવેશ, શાં ચમકતાં જવાહીરો, શો લચકાતો શિરપેચ, શી વૈજયંતીમાલા અંદર પડ્યાં હશે, તેનો વિચાર કરતો. તેણે મનમાં ધાર્યું કે જરૂર, 'ગૌમતિ' દાદા વિક્રમ કરતાં તો બેચાર દરજ્જે મોટા હશે જ. અંગ્રેજી ભણવા માંડ્યું ત્યારથી મેટ્રિકમાં ચાલતા રૂપિયા રૂપિયાના હિંદના ઇતિહાસો લઈ લીટીએ લીટીએ 'ગૌમતિ' શબ્દ ખોળવાનો તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો તે મેટ્રિકમાં આવ્યો ત્યારે પૂરો થયો; કારણ કે તેને સમજ પડી કે, રૂપિયાના ઇતિહાસો તો અપૂર્ણ હોય છે. પાછી શ્રદ્ધા બેઠી અને નિશાળના પુસ્તકાલયમાંથી 'મિલ'નો ઇતિહાસ ઘેર લાવી લીટીઓ, તપાસવી તેણે શરૂ કરી.

એક યજમાનની ખોટી સલાહથી સુમતિને આ કોલેજમાં મૂકવાનો નિશ્ચય થયો. બોર્ડિંગમાં ભ્રષ્ટાચાર હોવાને લીધે યજમાનોને ત્યાં સુમતિને મૂક્યો, અને પોતાની જ્ઞાતિ અને કુલશુદ્ધતા સાચવવા સાથે, પેટને અર્થે અધર્મી પાશ્ચાત્ય કેળવણી લેવી તેણે શરૂ કરી.

અંગ્રેજી કેળવણીની અશુદ્ધતાએ સુમતિના પવિત્ર 'ગૌમતિ' સ્વભાવને બગાડ્યો. ધીમેધીમે 'સ્વાતંત્ર્ય', 'વ્યક્તિત્વ', એવા એવા પાશ્ચાત્ય તોફાનના ભણકારા તેના કાનમાં વાગવા માંડ્યા અને ગંગાની માફક એ નીચે ને નીચે પડવા માંડ્યો.

એક ઘણી ખાનગી વાત છે : એક વખત ત્રણ દિવસ સુધી લાગલગાટ સંધ્યા સુધ્યાં તેણે ન કરી. એક વખત કોલેજની 'ડિબેટિંગ સોસાયટી'માં માણસ બધાં સરખાં છે એવી ચર્ચા કરવા ઊભા થવાનું નિર્લજ્જ પગલું લીધું. અને અધમતાની સીમાએ પહોંચી, એક વખત હિંમત ધરીને બાપદાદાની મોટાઈ વખાણી જીવવું એ પોતાની ક્ષુદ્રતા કબૂલ કરવા જેવું છે, એવું કહી નાખ્યું.

એના અધ:પાતની પરંપરાની હદ વળી ગઈ. 'ગૌમતિ' કુલમાં એ અંગાર ઊઠ્યો. સ્વર્ગમાં કે જ્યાં હોય ત્યાં ગૌમતિનો આત્મા ગાજી ઊઠ્યો. બ્રહ્મલોકમાં અત્રિ ઋષિના હાથમાંથી ગૌમુખી સરી ગઈ. તેની અર્ધાંગના અનસૂયાની આંખમાંથી આધ્યાત્મિક આંસુ ખરવા માંડ્યાં!

જેમજેમ આ છોકરો બગડતો ગયો તેમતેમ તેના મનમાં પૂજાની ઓરડીમાંનો ભેદ ફોડવાની આકાંક્ષા વધી; કારણ કે ક્યાંય પણ ઐતિહાસિક મુદ્દો હાથ નહીં લાગવાથી તે કોઈ ઠાકોર કે જમીનદાર હશે એમ તેને લાગ્યું. વીશ અને બાવીશ વર્ષ વચ્ચેનું અંતર જીવલેણ લાગ્યું. આખરે બાવીશ વર્ષ પૂરાં થવાં આવ્યાં. કાકા મરી ગયા હતા એટલે ફોઈઓએ તેને આ ગૌરવનો મોટો ભેદ દેખાડવા હા કહી. ગમે તે વિચાર હોય, પણ સુમતિશંકરનું હૃદય ઊછળી રહ્યું. મન પર માનનું દબાણ થયું.

શુભ દિવસે તે ગામ આવ્યો – ઘરની વહુઓ પિયર વળાવી – નાનાં છોકરાંને પડોશીને ઘેર બેસાડ્યાં – બારણાં વાસ્યાં, ફોઈભત્રીજો છાનાંમાનાં 'ગૌમતિ' દાદાનો પહેરવેશ નિહાળવા પૂજાની ઓરડી પાસે ગયાં. ત્રણેએ શ્વાસ ખાધો – માન, કૃતજ્ઞતા, પિતૃભક્તિ એ બધાંની લાગણીને મહામહેનતે ટોળે મેળવી અત્રિ અને અનસૂયાની માનસિક આરાધના કરી. જાણે 'ગૌમતિ દાદા' અંદર ઊંઘતા હોય તેમ ધીરેધીરે બધાં અંદર

ગયાં. એક ફોઈના હાથમાં ઘીનો દીવો હતો, બીજાના હાથમાં નૈવેદ્ય હતું. પૂજાની ઓરડી અંધારી હોવાથી વંદા વગેરેની વસતી ભરચક હતી; છતાં એક ઊંડા ગોખલામાં એક પેટી હતી તે એક ફોઈએ કાઢી.

સુમતિના કાનમાં રણશિંગાં ફુંકાયાં. બાવીશ વર્ષનાં સ્વપ્નોનું કેન્દ્રસ્થાન આજે નિહાળવાનો વખત આવ્યો. તેનો હાથ ધ્રૂજ્યો, મોંમાં થૂંક સુકાઈ ગયું. એક ફોઈએ ધીમે રહીને પેટી કાઢી; તેને બાંધેલી કટાયેલી ફૂંચી છોડી, લગાડી, પેટી ઉઘાડી. બંને ફોઈઓ ‘મોંટોકીસ્ટો’ની તિજોરી બતાવતાં હોય તેમ ગર્વભેર સુમતિને જોવા કહ્યું. અંધારામાં સુમતિએ નીચા વળી નિહાળ્યું. ખરેખર, લીલો મખમલનો પોશાક, કંઈક રૂપાનાં ચકતાં – એવું કંઈ દેખાયું. જરીનો વાઘો ને શિરપેચનાં સ્વપ્નાં ખોટા ઠર્યાં. એક ચકતા પર કંઈ કોતરેલું દેખાયું. સુમતિ નીચો વળ્યો; કંઈ ‘Surat’ સૂરત જેવું વંચાયું.

‘ધીરમતિ ફોઈ! આપણે બહાર કાઢી જોઈએ. આના પર કંઈ લખ્યું છે!’

‘ના – ના ! બહાર કેમ કઢાય?’

‘જુઓ તો ખરાં, ‘ગૌમતિ દાદા’ કોણ હતા તે જોઈએ. ચોક્કસ થાય.’

જોયું? આ અંગ્રેજી કેળવણીની અસરની પીડા. ફોઈઓએ હા-ના કરતાં હા કહી. સુમતિના મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર આવ્યા. વખત છે, ગૌમતિ દાદા સૂરતના દીવાન હોય! સૂરત બક્ષિસ પણ મળ્યું હોય!! વખત છે ને, સરકાર સામે દાવો માંડી પાછું પણ લેવાય!!! વિલાયત સુધી લડવું પડે તો ભલે; પણ ગયો હક્ક તો મળે. એમ વિચાર કરતાં તેણે પેટી બહાર અજવાળામાં કાઢી. રખેને સૂરત શહેર હાથમાંથી સરકી જાય તેમ ધીરે રહીને તેણે કોટ ઊંચો કર્યો. કોટ પર રૂપાના અક્ષરો હતા. તેને અજવાળે ધર્યાં – ને સુમતિની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

‘Surat Factory. Mr. Howard’s Hamal.’

‘સૂરતની કોઈ, મી. હાવર્ડનો હમાલ.’ તેણે વાંચ્યું.

સુમતિ બેભાન જેવો થઈ ગયો. તેના હાથમાંથી પોશાક પડી ગયો. ‘ગૌમતિ દાદા’ શું કરતા હતા તેની ખાતરી થઈ. જરા ભાન આવ્યું અને તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ફોઈઓ ખિજવાઈ; ભત્રીજાએ ભરમ ભાંગ્યો. ફોઈઓએ અને ભત્રીજાએ કુલાભિમાનને જેમતેમ કરતાં સરખું કર્યું.

***

ફોઈ ને ભત્રીજો પાછલે બારણેથી બહાર નીકળ્યાં. એક પોટલી સાથે ઘંટીનું પડ બાંધ્યું અને પાડોશમાં કૂવો હતો ત્યાં ‘ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ’ વિસર્જન કીધું!

(વાર્તાસંગ્રહ ‘મારી કમલા અને બીજી વાતો’, ૧૯૨૧-માંથી. આ વાર્તા ૧૯૧૨ પહેલાં લખાયેલી, ગુજરાતીની પ્રારંભિક ટૂંકીવાર્તાઓમાંની એક છે.)

નવલકથા- અંશ

ભદ્રંભદ્ર

રમણભાઈ નીલકંઠ

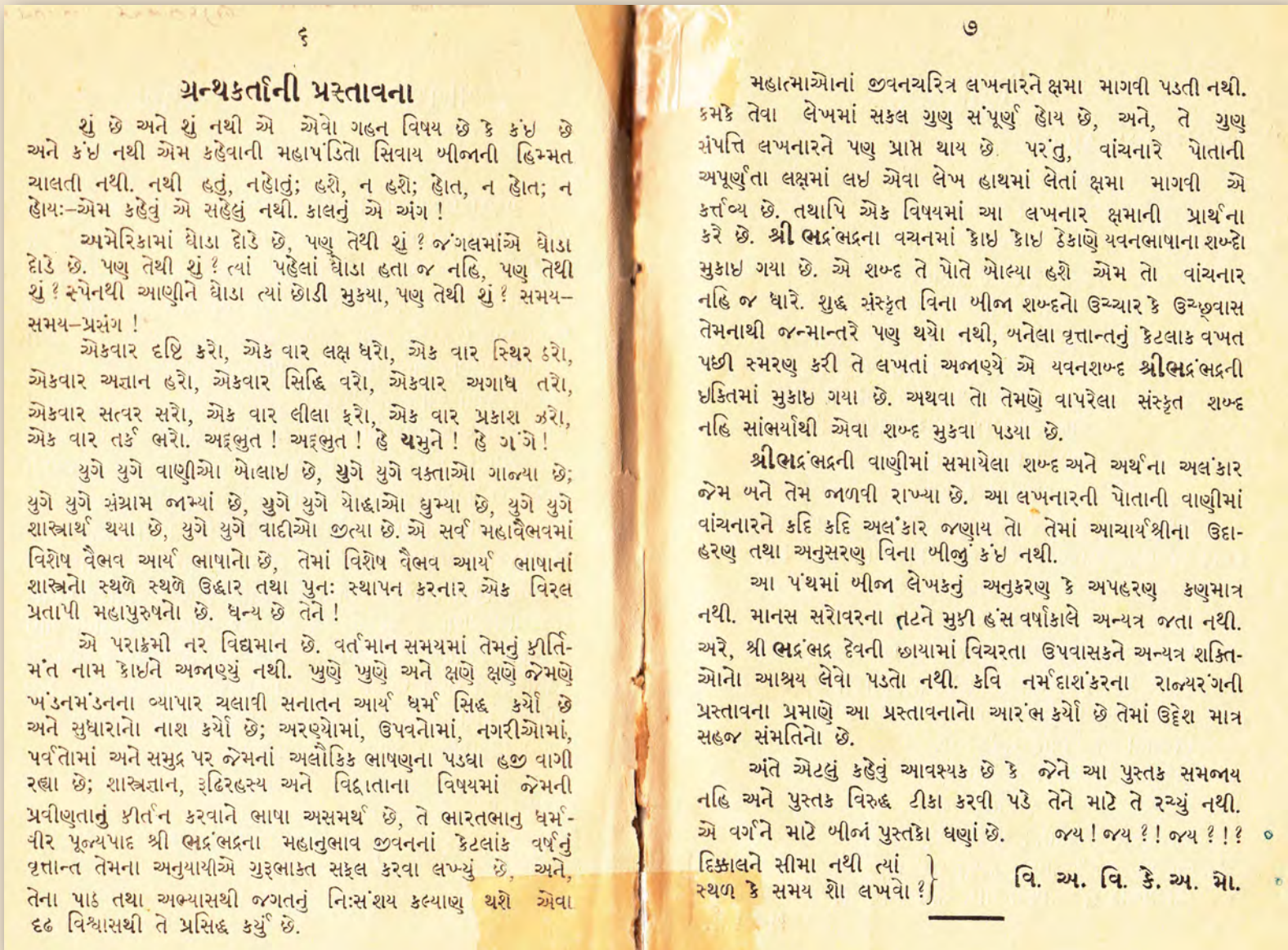

‘ભદ્રંભદ્ર’(૧૯૦૦) ગુજરાતીની એક મહાન હાસ્ય-નવલકથા છે. એની એક વિશેષતા એ છે કે એનું હાસ્ય પુસ્તકનું પૂંઠું ખોલતાંવેંત શરૂ થઈ જાય છે.

એ માટે અહીં આવરણ(કવર) ઉપરાંત મુખપૃષ્ઠ(ખૂલતું પાનું), પ્રસ્તાવના અને અર્પણનાં પાનાં પણ મૂક્યાં છે.

જાણે કે વાર્તાનો કથક(નૅરેટર) અંબારામ એ જ આ નવલનો લેખક છે ને રમણભાઈ નીલકંઠ તો માત્ર ‘પ્રસિદ્ધકર્તા’ છે!

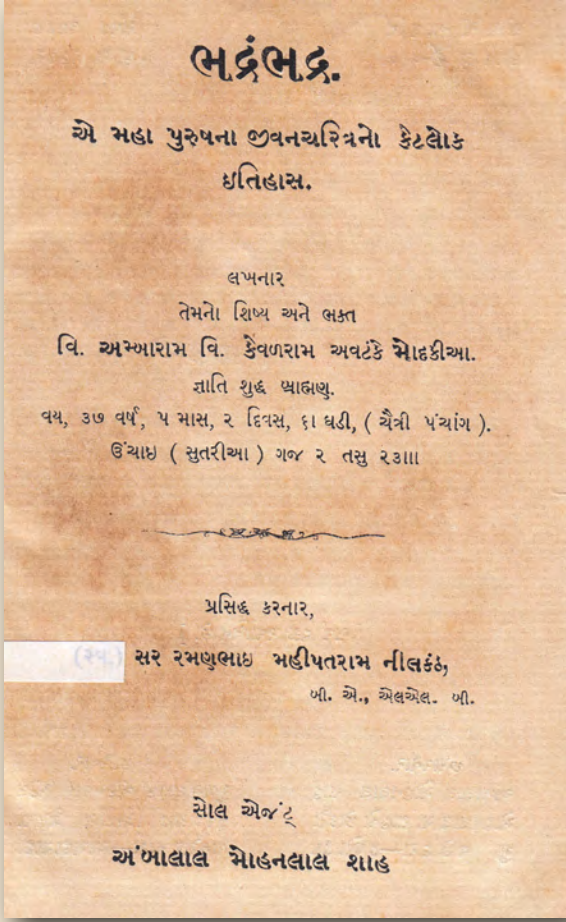
અહીં મૂકેલું ભદ્રંભદ્ર-અને-અંબારામનું ચિત્ર કલાગુરુ રવિશંકર રાવળે ખાસ આ નવલકથા માટે કરેલું હતું.

પહેલાં બે પ્રકરણ

૧ : નામધારણ

સને ૧૮૮૬માં હું મારા મિત્ર દોલતશંકર સાથે મુંબાઈ ગયો હતો. આપણા દેશનો જૂનો ધર્મ ડુબાવનાર સુધારાવાળાની સામે દોલતશંકર ઠેર ઠેર ભાષણ આપતા હતા. તેમની સાથે હું ઘણા દેશોમાં અને મુલકોમાં ફર્યો હતો. અમદાવાદથી નીકળી નરોડા, કોચરબ, સરખેજ, અસારવા, વટવા વગેરે વિવિધ ભૂમિયોમાં અમે મુસાફરી કરી હતી. તે સાલ તો અમે દક્ષિણમાં નવાપુરા સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા. તે શહેરમાં અમે એક મહિનો રહ્યા તેટલામાં દોલતશંકરે સુધારા વિરુદ્ધ ૧૦૮ ભાષણો કર્યા હતાં. વળી એથી અગાડી વધી સાબરમતી નદી ઓળંગી અમે ઠેઠ ધોળકા સુધી જવાના હતા. એવામાં ખબર આવી કે મુંબાઈમાં માધવબાગમાં સુધારા વિરુદ્ધ એકે મહોટી ગંજાવર સભા મળનાર છે. ખબર આવતાં તરત દોલતશંકરે એમની હંમેશની ચંચળતા મુજબ એક ક્ષણમાં – અડધી ક્ષણમાં – વિચાર ફેરવ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલાં વિદ્ન આવે, ગમેત તેટલાં કષ્ટ નડે, ગમે તેટલી વિપત્તિયો પડે, પણ તે સર્વ સામે બાથ ભીડી, તે સર્વ વિરુદ્ધ વિગ્રહ કરી, તે સર્વ પર જય મેળવી મુંબાઈ જવું, મને પણ સાથે લેવાનું ઠર્યું.

અમે રાતોરાત ઊપડ્યા, અને સવારે અમદાવાદ પહોંચ્યા. રવિવારે મુંબાઈમાં સભા મળવાની હતી તેથી વચમાં બે જ દિવસ રહ્યા હતા, એટલા થોડા વખતમાં આવી દૂરની મુસાફરીની તૈયારી કરવી એ અશક્ય હતું; પણ દોલતશંકરની દઢતા અને ઉત્સાહ કશાથી હઠે એવાં નહોતાં. એક આખો દહાડો અને એક આખી રાત અખંડ ઉજાગરો કરી એમણે સામાન બાંધ્યો, આગગાડીમાં મ્લેચ્છ ચાંડાલાદિના સ્પર્શથી દૂષિત થયેલાં પાટિયાં પર ખાવું અને પાણી પીવું એના જેવું ઘોર પાપ એકે નથી એમ દોલતશંકરે એકેએક ભાષણમાં કહ્યું હતું. તેથી ઉત્તમ દષ્ટાન્ત આપવા માટે એ સિદ્ધાંત અમલમાં આણવાનો આ વખતે એમણે ઠરાવ કર્યો. એમનો વિચાર તો એટલે સુધી થયો કે શ્વાસ પણ સ્ટેશન આવે ત્યારે નીચે ઉતરીને લેવો અને ગાડી ચાલતી હોય તે વેળા પ્રાણાયામ કરી બેસી રહેવું. પણ મેં સૂચવ્યું કે, “આ ભારત ભૂમિમાં યવનો આવ્યા ત્યારથી હવા તો એકેએક ઠેકાણે ભ્રષ્ટ થયેલી છે, અને સ્ટેશન પર પણ ભ્રષ્ટ લોકો ફરતા હોય છે; વળી ગાડી દોડે એટલે હવા તો બદલાતી જાય અને બહારની હવા આવે, તેથી શ્વાસ લેવામાં હરકત નથી.”

અર્પણોદ્ગાર.

જાગી અમથા કાળા.

આપ સકલગુણસંપન્ન છે,
આપ સર્વ ઉપમા યોગ્ય છે.
આપ રાજમાન રાજશ્રી છે,

શ્રૂયતામ્ શ્રૂયતામ્

આપની દહતા અનુપમ છે !

દસમી વાર કેદમાં જતાં પણ આપનું ઘૈર્ય ડગ્યું નહિ,
એક અશ્રુમિંદુ નયનમાંથી પડ્યું નહિ,
એક નિઃશ્વાસ ઓષ્ટમાંથી નતકળ્યો નહિ,
એક રેખા મુખ ઉપર બદલાઈ નહિ,
આપનો નિશ્ચય ક્યો નહિ.

દશ્યતામ્ દશ્યતામ્

આપની અચળ આર્થતામાં સુધારાનો કદિ ઉદ્ભવ નથી. પાંચ
હજાર વર્ષ ઉપર આપના પૂર્વજ હતા તેવા આપ આજ છે.
ધન્ય !

એ રીત્યા

ધર્મની સનાતનતા આપે સિદ્ધ કરી છે,
કેરકાર અને ઇતિહાસક્રમ આપે ખોટા પાડ્યા છે,
એવી નિશ્ચલતા ખીલ પ્રભામાં નથી,
નિશ્ચલતા એ અમારું સર્વસ્વ છે.
નિશ્ચલતા એ આર્થવતું રહસ્ય છે.

ગૃણતામ્ ગૃણતામ્

આ પુસ્તક હું આપને અર્પણ કરું છું.
આ પુસ્તક હું આપના કરમાં સુકું છું,
આ પુસ્તક હું આપના નામ સાથે બંધું છું.

અન્યકર્તા.

આ ખુલાસો સાંભળી દોલતશંકર શંકાશીલ થઈ પ્રથમ તો મારી સામું સ્થિર દષ્ટિથી જોઈ રહ્યા. એમનું શરીર સ્તબ્ધ થવું. નાક ઊંચું થયું. રથચક્ર જેવી એમની ગોળ આંખો ચળકચળક થવા લાગી. માટીના પોપડા રૂપી એમના વિશાળ હૃદયમાં કીડી રૂપી હજારો તર્ક ઉભરાઈ ગયા. અંતે સમાધિ પૂરી કરી શિવ મૌનભંગ કરતા હોય, રાત્રિ પૂરી થયે કુકડા નિદ્રામાં અશાન્તિ દાખલ કરતા હોય, પત્રાળીઓ પીરસાઈ રહે બ્રાહ્મણો 'ભો' ઉચ્ચાર કરી બુભુક્ષાનો પરાભવ આરંભતા હોય, તેવા શોભતા દોલતશંકર મારા પ્રતિ બોલ્યા, 'અંબારામ! તને ધન્ય છે. મારા સંગથી તને ખરેખરો લાભ થયો દિસે છે. તેં ખરેખર શાસ્ત્રાર્થ ક્યો છે, આગગાડીમાં શ્વાસ લેવામાં હરકત નથી.'

સાથે લેવામાં માત્ર લૂગડાં અને પાથરણાં રહ્યાં; કોટ, પાટલુન, બુટ એવા વિલાયતી ઘાટ પર દોલતશંકરને અંતઃકરણથી તિરસ્કાર હતો. તેમનું એ જ કહેવું હતું કે આપણા બાપદાદાનો પહેરવેશ શા માટે છોડી દેવો? કોઈ ચીબાવલા કોઈ વખત એમ પુછતા કે, આપણા બાપ-દાદાનો પોશાક તો મુસલમાનના પોશાક પ્રમાણે બદલાયેલો છે, તે આપણા બાપદાદાએ એમના બાપદાદાનો પોશાક કેમ બદલ્યો, અને તેમના બાપદાદાએ વલ્કલ પહેરવાં અને ચર્મ ઓઢવાં કેમ મૂકી દીધાં? આવા લોકોને તે એ જ ઉત્તર દેતા કે, 'વેદ વાંચો.' તેથી આવે મહાભારત પ્રસંગે તો એક ધોતિયું પહેરીને, એક ધોતિયું ઓઢીને અને માથે પાઘડી મૂકીને જ મુંબાઈ જવું એવો દોલતશંકરે નિશ્ચય કર્યો. મુંબાઈમાં તાઢ તડકો નડશે તો તો હઠયોગનું ફળ પ્રાપ્ત થશે. એમ બે ત્રણ વાર બોલી ગયા એટલે મેં એ વાંધો કહાડ્યો જ નહિ.

શનિવારે બપોરની ગાડીમાં ઊપડવાનું હતું તેથી શુક્રવારે રાત્રે હું દોલતશંકરને ઘેર જઈને સૂઈ રહ્યો, કેમ કે સવારે ત્યાં જ ખાવાનું ઠીક પડે તેમ હતું. બીજે દિવસે રાત્રે ઉજાગરો કરવાનો તેથી હું વહેલો સૂઈ ગયો. હું એકાદ કલાક ઊંઘ્યો હઈશ એટલામાં 'ઓ બાપ રે' એવી બૂમ સાંભળી હું જાગી ઊઠ્યો. જોઉં છું તો દોલતશંકર પથારીમાં બેસી ગાભરાગાભરા ચારે તરફ જોતા હતા. મેં ગભરાઈને પૂછ્યું, 'શું છે? શું થયું?'

દોલતશંકર કહે, 'અંબારામ, તેં જતા જોયા?'

કોને?

'મહાદેવને, શંભુને, દીનાનાથને, પાર્વતીપતિને, શંકરને, શિવને, જટાધારીને.'

‘સ્વપ્નું આવ્યું હશે.’

‘કોણ જાણે, પણ મેં તો સાક્ષાત જોયા. આપણને સ્વપ્ન આવે પણ કંઈ દેવ સ્વપ્નમય થઈ ગયા? ઓ શિવ! ઓ શંભુ! ઓ ભોળાનાથ! દયા કરો, ક્ષમા કરો. ઓહો! મેં આવો મોટો અપરાધ કર્યો ત્યાં લગી ભાન જ નહિ! અંબારામ તને પણ ન સૂઝ્યું?’

‘પણ શું થયું તે તો કહો? તમે સ્વપ્નથી કેમ આટલા બધા ગભરાયા છો! દોલતશંકર તમે સ્વસ્થ—’

‘શાન્તં પાપમ્. અંબારામ, તું મને હવે એ અપવિત્ર નામે ન બોલાવીશ. મને શંકરે સાક્ષાત્ કહ્યું કે, ‘ભક્ત! તું તારા નામમાં ‘દોલત’ જેવા યાવની ભાષાના શબ્દને મારા દિવ્ય નામ સાથે જોડે છે? એનું તને ભાન પણ નથી! તું ધર્મિષ્ટ છતાં આવું પાપાયરણ કરે છે! મારા નામને આ લાંછન લાગ્યું છે ત્યારથી હું બળીબળીને અર્ધો થઈ ગયો છું. અંતે મને વિષ્ણુએ ઉપાય બતાવ્યો કે એ પાપીને—’ હું ભયનો માર્યો બોલી ઊઠ્યો, ‘મહારાજ! પાપ તો મારી ફોઈનું છે. તેણે મારું નામ પાડ્યું છે. તેને સજા કરજો. હું તો નિરપરાધી છું. મહારાજ, પગે પડું છું.’ પગે પડતાં મેં શંકરને ત્રિશૂળ ફેરવતા દીઠા એટલે મારાથી ‘ઓ બાપરે’ કરીને બૂમ પડાઈ ગઈ ને હું જાગી ઊઠ્યો. ગમે તેમ હોય પણ મારે હવે એ નામ બદલી નાંખવું, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને બીજું નામ ધારણ કરવું; એમ ન કરું તો મને બાળહત્યા! ગૌહત્યા! બ્રહ્મહત્યા! ઓ શંકર! ઓ શંકર! શિવ! શિવ! શિવ!

આ ધાર્મિકતા જોઈ હું સાનન્દાશ્ચર્યથી ચક્રિત થઈ ગયો. મેં પણ એ નામ દઈ હજારોવાર શંકરના અપરાધ કર્યા છે, એ વિચારથી હું ખિન્ન થઈ ગયો. મારા મિત્ર તો કહે કે ‘આપણે કાલે સવારે કાશી જઈ ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ.’ પણ મેં સંભાર્યું કે ‘કાલે તો મુંબાઈ જવું છે. ત્યાં પણ આપણા વેદધર્મના લાભનું પ્રયોજન છે. તમે તો ત્યાં ફત્તેહના ડંકા વગાડવાને તલપી રહ્યા છો; અને ગમે તેવાં વિઘ્ન જીતીને જઈશ એમ સંકલ્પ કર્યો છે.’

આ ગુંચવાડામાં અંતે ગોરને બોલાવ્યા. ગોર કહે કે ‘પ્રાયશ્ચિત્ત અહીં કરો તો ચાલે, પણ એક માસ સુધી નદીતીરે ક્રિયા કરવી પડશે અને હજાર ગોદાન આપવાં પડશે. આ પાપ ઘોરતર છે!’ મેં ગોરના હાથમાં પાંચ રૂપીઆ મૂક્યા અને કહ્યું, ‘અમારે કાલે બપોરે ગયા વિના ચાલે તેમ નથી અને લાંબો વિધિ કરવા રહીએ તો ગાડી ચૂકીએ.’ ગોર પાનાં ઉથલાવી બોલ્યા કે, ‘પોતાના કુટુંબના ગુરુને શંકરની પ્રતિમા સારૂ સુવર્ણ આપો, અને એક ગોદાન આપો તો હજાર ગોદાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય. સવારે આઠ વાગે પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ પૂરો થશે. ગોરને દક્ષિણા આપી વિદાય કીધા અને શંકરનું

સ્મરણ કરતો હું ઊંઘી ગયો. મારા મિત્ર તો મોડા ઊંઘ્યા હશે, કેમકે શંકરની જોડે તાંડવ નૃત્ય કરતાં મેં તેમને જોયા એવું અર્ધ સ્વપ્ન અને અર્ધ જાગ્રત અવસ્થાનું મને ભાન છે.

સવારે આઠને બદલે સાતે વિધિ પૂરો થયો. ઉપવીત બદલી મારા મિત્રે પોતાનું નામ ભદ્રંભદ્ર પાડ્યું. લોકો અજાણપણે આગલે નામે બોલાવી દોષમાં ન પડે માટે કપાળ પર મહોટા અક્ષરે ‘ભદ્રંભદ્ર’ નામ લોહું તપાવી પાડવું એવો ભદ્રંભદ્રનો વિચાર થયો. પણ મેં શંકા કરી કે ‘આ નામ શિવને પસંદ પડે પણ વખતે બીજા કોઈ દેવને નાપસંદ પડે તો પછી ઉલટી પીડા થાય. છાપેલું નામ નીકળે નહીં અને તેત્રીસ કરોડ દેવમાંથી કોઈના મિજાજ કેવા હોય અને કોઈના કેવા નહિ. માટે સર્વ દેવોની મરજી જણાઈ જાય ત્યાં સુધી કાંઈ કાયમનું પગલું ભરવું નહીં. દરેક દેવ ખાતર એક એક દિવસ વાટ જોવી એટલે આખર બધાની પસંદગી જણાઈ જાય.’ ભદ્રંભદ્રને આ વિચાર ગમ્યો. માત્ર એટલું કહ્યું કે ‘એ ‘પસંદ’ શબ્દ યવનોની ભાષાનો છે માટે દેવોના સંબંધમાં તેને સ્થાને ‘પ્રસન્ન’ શબ્દ વાપરજે.’ ગોરે કહ્યું કે, ‘દેવોને કાંઈ ગરજ નથી પડી કે એકએક દહાડો એકએક જણ વહેંચી લે. માટે બ્રહ્મભોજન કરાવો તો ભૂદેવો પ્રસન્ન થતાં સ્વર્ગના દેવોને આજ્ઞા કરે.’ આ માટે મુંબાઈથી પાછા આવી ગોઠવણ કરવાનું ભદ્રંભદ્રે વચન આપ્યું, અને સંકલ્પ કર્યો કે ‘આ ગોર સમક્ષ, ગંગાજી સમક્ષ, સૂર્ય દેવ સમક્ષ, વાયુ દેવ સમક્ષ, અગ્નિ દેવ સમક્ષ, વરુણ દેવ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે હવેથી યાવની ભાષાનો એકે શબ્દ નહિ વાપરું.’ ગોરને રૂપિયો આપ્યો એટલે ‘શુભં ભવતુ’ કહીને ઘેર જવાની રજા આપી.

પ્રકરણ ૨ : પ્રયાણ

જમીને અમે સ્ટેશન પર ગયા. ઘેરથી નીકળતાં ભદ્રંભદ્રનો આનંદ અપાર હતો. કપાળે કંકુનો લેપ કરતાં મને કહે કે, ‘અંબારામ, આજનો દિવસ મહોટો છે. આપણે આપણા વેદ ધર્મનું રક્ષણ કરવા, આર્ય ધર્મનો જય કરવા, સનાતન ધર્મનો પ્રસાર કરવા, પ્રયાણ કરીએ છીએ. રાવણનો પરાજય કરવા નીકળતાં શ્રીરામની વૃત્તિ કેવી હશે! કંસના વધનું કાર્ય આરંભતાં શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સાહ કેવો હશે! કીચકને મર્દન કરવાની યુક્તિ રચતાં ભીમસેનનો ઉમંગ કેવો હશે!’

ચક્રિત થઈ મેં કહ્યું, ‘અકથ્ય, મહારાજ! અકથ્ય.’

ભદ્રંભદ્ર બોલી ઉઠ્યા, ‘તો મારી વૃત્તિ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉત્સાહ પણ આજ અકથ્ય છે. મારો ઉમંગ પણ આજ અકથ્ય છે. અને અંબારામ! એમ ન સમજીશ કે આગગાડીમાં જાઉં છું તેથી જ મારી ગતિ આટલી ત્વરિત છે. મારો વેગ, મારો પોતાનો વેગ તને વિદિત છે?’

મેં કહ્યું, ‘મહારાજ, તે દહાડે જમાલપુર દરવાજા બહાર એક શિયાળવાને વરૂ ધારી આપણે પાછા ફર્યા હતા તે દહાડે તો તમે મારાથી બહુ અગાડી નીકળી ગયા હતા. તેવો વેગ કહો છો?’

ભદ્રંભદ્રે ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘કંઈક તેવો, પણ તેથી સરસ.’

ઉત્સાહની વાતો કરતાકરતા અમે સ્ટેશન પર જઈ પહોંચ્યા. અમારી બન્નેની ટીકીટ કરાવવા ભદ્રંભદ્ર ગયા. હું જોડે ઊભો રહ્યો. બારીમાં ખભા સુધી ડોકું ઘાલી ભદ્રંભદ્રે કહ્યું, ‘શ્રી મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા આપો.’

ટીકીટ માસ્તર પારસી હતો, તેણે કહ્યું, ‘સું બકેચ? આય તો તીકીત આફીસ છે.’

ભદ્રંભદ્રે ઉત્તર દીધો, ‘યવન! તેથી હું અજ્ઞ નથી. મારે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકાની આવશ્યકતા છે, તેનું વિતરણ કરવું એ તવ કર્તવ્ય છે.’

ટીકીટ ઓફીસમાં એક હિંદુ હતો, તેણે કહ્યું, ‘સોરાબજી, એને ગ્રાંટરોડની બે ટીકીટ આપો.’

ટીકીટ આપતાં સોરાબજી બોલ્યા કે ‘સાલો કંઈ મેદ થયેલોચ. હું તો સમજતો જ નહિ કે એ સું બકેચ.’

ભદ્રંભદ્ર હવે કોપ સમાવી શક્યા નહિ. તેમણે મહોટે નાદે કહ્યું, ‘દુષ્ટ યવન! તારી ભ્રષ્ટ વાસનાને લીધે તું અજ્ઞાન રહ્યો છે, મૂર્ખ—’

અગાડી બોલાવાને બદલે ભદ્રંભદ્રે એકાએક ડોકું બહાર ખેંચી લીધું. ધબકારો થયો હતો અને બહાર આવી નાક પંપાળતા હતા તે પરથી મેં ધાર્યું કે પારસીએ મુક્કો માર્યો હશે. પણ મને તો એટલું જ કહ્યું કે, ‘દુષ્ટ યવનનો સ્પર્શ થયો છે. માટે મારે સ્નાન કરી લેવું પડશે.’

સ્નાન કરી રહ્યા પછી અમે આગગાડીમાં જઈ બેઠા. ગાડી ઉપડવાને પંદર મીનીટની વાર હતી તેથી નીચે ઉતરી પાણી છંટાવી ચોકો કરી તે ઉપર ઊભા રહી પાણી પીધું. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી થઈ તેવામાં બે આદમી દોડતાદોડતા રઘવાયા થયેલા આવી બારણું ખેંચી બુમ પાડવા લાગ્યા કે ‘માસ્તર, આ તો બંધ છે, બારણું ઉઘાડો, બારણું ઉઘાડો.’ એક પોરટરે આવી બારણું ઉઘાડી બન્નેને જોસથી અંદર ધકેલી દીધા. તે ભદ્રંભદ્ર પાસે બેસી ગયા. ભદ્રંભદ્રે સંકોચાઈને પૂછ્યું, ‘કયી નાત છો?’ ‘બ્રાહ્મણ છીએ.’ એવો જવાબ મળ્યો એટલે ભદ્રંભદ્રે સંતોષથી પૂછ્યું, ‘ક્યાં જશો?’ ‘મુંબાઈ’ કહ્યું એટલે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું, ‘નામ શું?’ પેલા બેમાંના એકે કચવાઈને જવાબ દીધો, ‘મારું નામ રામશંકર અને આ મારા ભાઈનું નામ શિવશંકર. પણ અમારાં ઘરનાં નામ નખોદીઓ અને ઘોરખોદીઓ છે. છોકરાં ન જીવે તેથી માબાપે એવાં નામ પાડેલાં.’

એક ઉતારૂ બોલ્યો કે, ‘વહેમ, ઇમ કઈ સોકરાં જીવે સે?’

બીજો ઉતારૂ બોલી ઊઠ્યો, ‘અમારા ગામના શંભુ પુરાણીનો ભાણેજ વલભો મુંબાઈ જઈ અંગ્રેજી ભણી આવ્યો છે, તે તો કહે છે કે એ તો સુધારાવાળાએ ઇંગ્રેજ લોકોની દેખાદેખી શાસ્ત્ર જોયા વિના વહેમવહેમ કરી કહાડ્યું છે. શાસ્ત્રમાં તો લખ્યું છે કે આપણા શરીરમાં નાસકમાં કઠોડાં મળે છે તેના જેવા કોઠા છે. તેમાં વચ્ચે કમરખ જેવી દાબડી છે, તેમાં પ્રાણવાયુ ભરેલો છે. આવાં હલકાં નામ બોલીએ ત્યારે કમરખ આસપાસ કોઠામાંથી પિત્ત નિકળે એટલે તેના જોરથી પેલા કમરખમાંથી પ્રાણવાયુની ધાર છૂટે તે જીભને વળગી બહાર ઝરે તેની જોડે પેલું પિત્ત છુટતું જાય તેનું જોર નરમ પડે એટલે આયુષ્ય વધે. તેથી એ કાંઈ વહેમ નથી. ખરી વાત છે. ઘણાએ અજમાવી જોયેલું છે.’

કાવ્ય

બે કાવ્યો

હરીશ મીનાશ્રુ

(હરીશ મીનાશ્રુનો કાવ્યસંગ્રહ 'બનારસ ડાયરી' ૨૦૨૦ના સાહિત્ય અકાદેમી અવોર્ડથી સન્માનિત થયો છે. કવિને અભિનંદન. એ સંગ્રહમાંથી બે રચનાઓ -)

૧ કવિતા વિષે ચાટૂક્તિઓ : (૫મી)

કવિતા
ખરેખર તો હોય છે
ક્ષુધા
જઠરમાં તાપણું કરી ટાઢ ઉડાડતી
ને તરસ
ઝરડાંઝાંખરાં ને કંથારાં ઉગાડતી કંઠમાં
પણ
દૂરથી એ
એવી રીતે ચળકે છે
જાણે ઘઉંનો દાણો, શિયાળુ તડકામાં
જાણે જળનું ટીપું, મરુથળના વટેમારગુની કેડ-બાંધી
ભંભલીમાં
એની સરખામણીએ તો મૃગજળ વધારે ભલાં હોય છે

૨ સાધો, કહાં ઢૂંઢના ગંગા

પ્રહર પ્રહર તે પાનનુ બીડું
ક્ષણક્ષણ તે શહનાઈ
મિશ્ર ખ્યાલ ધ્રુવપદ અરુ ટપ્પા
બીચબીચમાં ગિરિજાદેવી
દૂમરી દેત સૂનાઈ
એ સ્વરનું જે કરે આચમન
પાવૈ પૂરબ અંગા
ડાબે વરણા ઋણ ભરેલી
જમણે વહેતી અસી
રાંગ ચલી તો ભઈ નગરિયા
બીચબીચમાં કથરોટે આ
કૌન સી નદિયાં બસી
એ જળનું જો કરો આચમન
તો હોગા મન ચંગા
અબ નહાના ક્યા ધોના, હરદમ
ઓસકે બીચ અડંગા
સાધો, કાહે ઢૂંઢે ગંગા

પાત્રો :

એનાઉન્સર અમી મજમુદાર

અવિનાશ શાહ

મૃદુલા

[પડદો ખૂલે છે ત્યારે રેલવેસ્ટેશન પરના એનાઉન્સરની કેબિનનો આભાસ ઊભો થાય તેવું દશ્ય દેખાય છે. એનાઉન્સર અમી નોકરીના એક ભાગ તરીકે યાંત્રિક ઢભે ઉદ્ઘોષણ કરતી હોય છે.]

એનાઉન્સર : Your attention please. Dehradun Express for Bombay is about to leave the platform.

બમ્બઈકી ઓર જાનેવાલા દહેરાદૂન એક્સપ્રેસ ઉઠનેકી તૈયારી મેં હૈ!

મુંબઈ તરફ જતો દહેરાદૂન એક્સપ્રેસ ઉપડવાની તૈયારીમાં છે.

[ટ્રેનની વ્હીસલનો અવાજ. ટ્રેન ઉપડવાનો અવાજ. ટેપરેકોર્ડીંગની સહાયથી રજૂ કરવું. લાઈટ ઇફેક્ટ્સથી એન્જિનની જતી લાઈટને એ ગતિમાં સ્ટેજ પર રજૂ કરવી.]

[થોડીક ક્ષણો બાદ]

એનાઉન્સર : એક અગત્યની જાહેરાત. એક નાનું બાળક મળ્યું છે. ખૂબ રડે છે. તેનું નામ વિહંગ જણાવે છે. એ સિવાય તે કશી માહિતી આપતું નથી. જેનું બાળક હોય તે જલદીથી આવીને લઈ જાય.

[કેટલીક ક્ષણો બાદ અવિનાશ દોડતો દોડતો એનાઉન્સરની કેબિનમાં ઘૂસે છે.]

અવિનાશ : [હાંફતો હાંફતો] આપે જે બાળકની જાહેરાત કરી તે બાળક ક્યાં છે?

એનાઉન્સર : તો તમે તેના વાલી છો? ચિંતા ના કરશો. તમારું બાળક સહિસલામત છે

[હસતાં હસતાં આંગળી ચીંધી]

જુઓ, પેલો રઘો, ચોકલેટ આપી એટલે કેવો શાંત થઈ ગયો!

અવિનાશ : બદમાશ કહીંનો.

એનાઉન્સર : કેટલો મીઠડો લાગે છે!

અવિનાશ : માફ કરજો, તમે...

એનાઉન્સર : કેમ અટકી ગયા, મિ. અવિનાશ શાહ?

અવિનાશ : તો તમે અમી મજમુદાર, ખરું ને?

એનાઉન્સર : જી હા, આશ્ચર્ય થયું ને?

અવિનાશ : આશ્ચર્ય આ અકસ્માતને કારણે નથી થયું. આશ્ચર્ય થયું છે તમારી સંવેદના વગરની સ્થિતપ્રજ્ઞાને કારણે. તમે મને જોયો ત્યારથી તમારા ચહેરા પરની એક રેખા બદલાઈ નથી, આંખોમાં કોઈ પરિચિતતાનો તણખો ઝર્યો નથી.

એનાઉન્સર : મારો વ્યવસાય એનાઉન્સરનો છે. લાગણીશીલ પૂતળું બનીને ફરવું મને ના પોસાય. મારે તો હજારો સાથે કામ લેવાનું.

અવિનાશ : તો શું તમે મને એ હજારોમાંનો એક ગણો છો?

એનાઉન્સર : ગણતી ન હતી, પણ હવે હું ગણું છું. જ્યારથી મારા જીવન પર તોફાની તાંડવો શરૂ થયાં છે ત્યારથી મેં મારી અંગત સંવેદનાને મૂરઝાવી નાખી છે; નાજુક પારિજાતકને મૂઠીમાં ચીમળાવી નાખીએ તેમ.

અવિનાશ : માફ કર જો, અંગત પ્રશ્ન પૂછું તો, શું તમારું દામ્પત્યજીવન...

એનાઉન્સર : [હસે છે, વેદનાયુક્ત] હજી લગ્ન જ કોણે કર્યાં છે? પછી દામ્પત્યજીવનની વાત જ ક્યાં રહી? [વાત બદલતી હોય તેમ] તમારે કેટલાં બાળકો?

અવિનાશ : જે ગણો તે આ એક જ, વિહંગ મારી એક માત્ર મૂડી છે.

એનાઉન્સર : અને પત્ની તો સારી જ મળી હશે. શું નામ એનું?

અવિનાશ : મૃદુલા. મને સંતોષ છે એનાથી, એવરેજ છોકરી છે. તમારા જેવી એ રૂપાળી નથી કે તમારી માફક સૂસવાતા વાયરા જેવી તીખી નથી. પણ સંસાર ગબડાવતાં એને ઠીક ફાવી ગયું છે, બધું ચાલે છે રાબેતા મુજબ.

એનાઉન્સર : Congratulations. પૃથ્વી પરનો એક જીવડો તેના દરમાં ઠરીઠામ તો થયો.

અવિનાશ : આ તમારાં અભિનંદન છે કે મીઠામાં બોળેલો ચાબખો? હજી તમારી વાક્યટુતા એવી ને એવી અકબંધ છે.

એનાઉન્સર : એટલે જ કદાચ મને એનાઉન્સરની નોકરી મળી હશે. જગતને આંખો ફાડી ફાડીને જોયા કરવાનું, તેમાંની બનતી બધી જ ઘટનાઓના સાક્ષી બનવાનું અને કશી જ અનુભૂતિ વગર અહીં બેઠેબેઠે તેને એનાઉન્સ કરવાનું,

અવિનાશ : મિત્રભાવે પ્રશ્ન પૂછું છું, અમી, તમે લગ્ન કેમ ન કર્યાં?

એનાઉન્સર : મિત્રભાવે! તું પહેલાંની માફક મને 'તું'થી સંબોધતો નથી અને 'તમે' 'તમે'ના બનાવટી પડઘા પાડી રહ્યો છે, છતાં તું મિત્રતાનો દાવો કરે છે?

અવિનાશ : ઓહ, આઈ એમ સોરી. કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં આપણા મિલનને! પછી હું તને 'તું'થી સંબોધવાનું સાહસ કેવી રીતે કરી શકું?

એનાઉન્સર : સાચી વાત છે. પડખું સેવનારી એક સ્ત્રી મળી ગઈ પછી જૂના મિત્રોને યાદ કરીને શો ફાયદો?

અવિનાશ : તારો ઊભરો ઠલવાઈ ગયો હોય તો હું મૂળ વાત પર આવું. અમી, તેં લગ્ન કેમ નથી કર્યાં?

એનાઉન્સર : અવિનાશ, તને કેટલાં વર્ષ થયાં?

અવિનાશ : ચાલીસમું ચાલે છે.

એનાઉન્સર : મારી ઉંમર કેટલી હશે?

અવિનાશ : ૩૮ તો ખરી જ.

એનાઉન્સર : તો આ ઉંમરે મને પરણવાના શા કોડ હોય? અને આ બુઢ્ઢીને પરણે પણ કોણ?

અવિનાશ : બુઢ્ઢી! અરે ગાંડી, તું ૩૮ની છે પણ આજે ૫ ત્રીસની હોય એમ લાગે છે. તું લગ્ન કરવા તૈયાર થાય તો કોઈ ને કોઈ મુરતિયો પાતાળમાંથી પ્રગટી ઉઠે.

એનાઉન્સર : તારા appreciation બદલ આભાર.

અવિનાશ : અને જ્યારે તું યૌવનના આંગણે ઝૂલતી હતી ત્યારે તારી એક એક અદા ઉપર યુવાનો પાગલ હતા, તું જ્યાં જતી ત્યાં વસંતનું આગમન થતું. તું વિદાય લેતી ત્યારે મોગરાની મીઠી મહેંક મૂકી જતી. તને જીવનસાથિની બનાવવા લોકો કેટલા આતુર હતા! છતાં તું કેમ ન પરણી?

એનાઉન્સર : મારે તો પરણવું હતું મારા મનના માનેલાને. પણ એ તો ગોઠવાઈ ગયો બીજા માળામાં અને હું હીજરાતી રહી વેરાન દુનિયામાં.

અવિનાશ : એ હતભાગી પુરુષ કોણ છે, જેણે અમૃતના જામને ઠોકરે ચઢાવી આ નાજુક હૈયાના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા?

એનાઉન્સર : તું તો મારો જિગરજાન દોસ્ત છે. તારાથી શું અજાણ્યું છે? શોધી કાઢ એ હતવીર્ય પુરુષને.

અવિનાશ : મને સમસ્યામાં રસ નથી, મને ઉકેલમાં રસ છે. જવાબ આપ, કોણ છે એ હતભાગી પુરુષ?

એનાઉન્સર : જવા દે. ભૂતકાળના લસરકાને ઊપસાવી ઊપસાવી શા માટે દુઃખી થવું? અવિનાશ, જા, તારી પત્ની તારી અને તારા બાળકની રાહ જોતી હશે.

અવિનાશ : તું એની ચિંતા ન કરીશ. બીજા પ્લેટફોર્મના બંધ ઘડિયાળ નીચે એ નિરાંતે બેઠી છે. ભલું હશે તો એ ધોરતી હશે. જ્યાં સુધી હું નહીં જાઉં ત્યાં સુધી એ ત્યાંથી ખસશે નહીં.

એનાઉન્સર : પતિવ્રતા નારી લાગે છે.

અવિનાશ : અમી, પણ તું આડીતેડી વાત કરીને અસલ વાતને ઉડાવ નહીં. તેં જેને મનનો માન્યો હતો એ તારો પ્રિયતમ કોણ? એણે શા માટે પરણવાની ના પાડી?

એનાઉન્સર : તું તો જાણે મારો ભવેભવનો ધણી હોય એમ હક્કપૂર્વક ખુલાસા માગે છે!

અવિનાશ : હું તારો આત્મીય મિત્ર ખરો ને? હું મારી જાતને એટલો જ હક્કદાર માનું છું.

એનાઉન્સર : તો સાંભળી લે, કાન ખોલીને સાંભળી લે. મારી લાગણી સાથે સંતાકૂકડીની રમત રમતો મારા મનનો માનેલો પ્રિયતમ તું છે, અવિનાશ, તું પોતે જ છે.

અવિનાશ : [આશ્ચર્ય અને આઘાત] અમી, આ તું શું બોલે છે?... ઓહ, મને કંઈક થાય છે. જાણે મારા જીવનમાંથી કશુંક સત્ત્વ ખેંચાતું હોય તેમ લાગે છે.

એનાઉન્સર : ગઈકાલે પ્લેટફોર્મ પરથી બકરી પડી જતાં ટ્રેન નીચે તેના પગ કપાયા હતા ત્યારે તેની સ્થિતિ પણ તારા જેવી જ હતી. લે, ઊઠ, પાણી પી લે, સ્વસ્થ થા.

[પાણીનો ગ્લાસ આપે છે.]

અવિનાશ : [પાણી પીધા પછી, તૃપ્તિ અનુભવતાં] હાશ. થોડીક ઠંડક થઈ, પણ આઘાતને કારણે દિલ સાવ આળું બની ગયું છે.

એનાઉન્સર : તારે તો દુઃખને વીસરી જવા તારો સંસાર છે, પણ હું તો પાંખ વિનાનું પારેવું છું.

અવિનાશ : પણ તેં તો વર્ષોથી યુદ્ધ કરી વિષાદને ઓગાળી નાખ્યો છે. તારી વાણીમાં કોઈ કંપ નથી, આકંદ નથી, તેમાં તો નીતર્યા પાણી જેવી પારદર્શક સ્થિરતા છે.

એનાઉન્સર : હા, પ્રવાહિતા વગરની સ્થિરતા, એનું બીજું નામ છે જડતા, નિષ્ક્રિયતા. રેલવે સ્ટેશન, પ્લેટફોર્મ, સિગ્નલની જેમ હું પણ જડ વસ્તુ બની ગઈ છું, જેને કોઈ સુખદુઃખ નથી, સંવેદના નથી, આઘાત-પ્રત્યાઘાત નથી.

અવિનાશ : અજાણતાં ભૂલ થવાથી જો પાપ ગણાતું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત કરવા હું તૈયાર છું. મેં તને ખૂબ દૂભવી છે,

એનાઉન્સર : અવિનાશ, શા માટે મગરનાં આસું પાડે છે? તને તો ધરરખ્ખુ પત્ની મળી ગઈ, પેઢીને ઉજાળે એવો દીકરો મળી ગયો, હવે તારે શું દુઃખ છે?

અવિનાશ : અત્યાર સુધી હું અજ્ઞાનને કારણે સુખી હતો, મારા સંસારમાં ગળાડૂબ ડૂબેલો હતો. હવે તારા પારાવાર પ્રેમનું મને જ્ઞાન થયું છે, એટલે હું દુઃખી છું, મારા શાંત સરોવરમાં જાણે કોઈ પથરો પડ્યો!

એનાઉન્સર : એટલે તું મને પથ્થર કહી તારા પ્રેમનું સર્વોત્તમ સર્ટિફિકેટ આપી રહ્યો છે, ખરું ને?

અવિનાશ : તને હું પથ્થર કહું? અમી, તું તો પારસમણિ છે, તારા સ્પર્શે ગમે તેવું કાટ ચઢેલું લોખંડ પણ સોનું બની જાય. મારા નસીબમાં તારો સંગ નહીં, સથવારો નહીં, નહીં તો આપણું જીવન કેવું નંદનવન જેવું બની જાત!

એનાઉન્સર : તો શું અત્યારે તારું જીવન કથીર જેવું સામાન્ય છે? શા માટે બનાવટી મ્હોરું પહેરી મારી સામે સહાનુભૂતિના શબ્દો ફેંકી રહ્યો છે?

અવિનાશ : અમી, તું મને સમજવા પ્રયત્ન કર. સંતતિ તો પશુઓ પણ પેદા કરે છે. પણ હૈયે હૈયાનો તાલ મળે એવું સુખી દામ્પત્યજીવન તો કોઈ વિરલાને જ મળે છે. પણ વિધાતાને આપણું રોમાંચક મિલન મંજૂર નહોતું.

એનાઉન્સર : એમાં વિધાતાને શા માટે દોષ દેવો? તારો ઘરસંસાર માંડવા હું વર્ષોથી વાટ જોતી રહી અને તું કોઈ અજાણી સ્ત્રીનો હાથ પકડી સહીસલામત માળામાં ગોઠવાઈ ગયો.

અવિનાશ : એમાં મારો વાંક? મારું લગ્ન થયું એ પહેલાં આપણે રોજ મળતાં, અજનબી વાતો કરતાં, પણ તેં ક્યારેય તારા પ્રેમનો અણસારો મને આવવા ન દીધો.

એનાઉન્સર : પ્રેમ એ કાંઈ કહેવાની ચીજ છે? એ તો સહ-અનુભૂતિનો વિષય છે. તારું-મારું ખેંચાણ તે વખતે પણ જબરજસ્ત હતું, આજે પણ તેમાં તલમાત્ર ફેરફાર થયો નથી.

અવિનાશ : યાદ છે, તેથી તો મેં તને એક દિવસ સ્પષ્ટ પૂછ્યું હતું -

[ફ્લેશ બેક]

[લાઈટ ઓફ - લાઈટ ચાલુ થાય છે ત્યારે બાજુના એક ખૂણામાં સ્પોટ લાઈટ-]

અવિનાશ : [પ્રેમાવેશમાં] અમી, આમ ને આમ ક્યાં સુધી હીજરાયા કરવાનું? ચાલ, આપણે પ્રભુતામાં પગલાં માંડીએ.

અમી : એ ય, કંઈ બહુ ઉતાવળ આવી ગઈ છે?

અવિનાશ : ઉતાવળ મને નથી આવી, મારા વડીલોને આવી છે. ઘેર તો કન્યાઓની લાઈન લાગે છે લાઈન. ઇન્ટરવ્યૂનું નાટક કરી દરેકને નાપાસ જાહેર કરું છું. આવું કેટલું લાંબું ચાલી શકે ?

અમી : [મશ્કરીમાં] પહેલાના જમાનામાં સ્વયંવર થતો. કન્યા વરમાળા લઈ યોગ્ય મુરતિયાને પતિદેવ બનાવી દેતી. હવે તો સ્વયંવહુનો જમાનો આવ્યો છે. આટલી બધી કન્યાઓ સામે ચાલીને આવે છે તો કોઈ એકાદને વરમાળા, I am sorry, વહુમાળા પહેરાવી દે એટલે થઈ જાય કંકુના.

અવિનાશ : આ મશ્કરીનો સમય નથી. મારી વાતને તું ગંભીરતાથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર. હું તારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને જીવનસાથી તરીકે જોઈ શકતો નથી. જો તું હા પાડે તો આપણે આપણાં માબાપને વાત કરીએ અને રંગેચંગે લગ્નમહોત્સવ ઉજવીએ.

અમી : અને પછી...

અવિનાશ : થોડાક સમય માટે આ દુનિયાથી દૂર દૂર એકાંતમાં ચાલ્યાં જઈએ, જ્યાં માત્ર તું જ હોય અને હું... અને પછી સમયને આપણા સાન્નિધ્યમાં ઓગાળી દઈએ, સ્થળકાળનાં બંધનને ફગાવી દઈએ, 'હું' અને 'તું'ના વાઘા ઉતારી આપણે પરમ ઐક્ય સાધીએ...

અમી : [હસતાં હસતાં] હીઅર હીઅર. શું ટેમ્પો જામે છે! ફિલ્મમાં પણ હીરો-હીરોઈન આ પ્રકારનું જ બોલતાં હોય છે.

અવિનાશ : પણ આ રૂપેરી દુનિયાની ભ્રામક સૃષ્ટિ નથી, પેલી ભીંત પર માળો બનાવતાં ચકલા-ચકલી જેવી નરી વાસ્તવિકતા છે. ચાલ, આપણે પણ આપણો ઘરસંસાર વસાવીએ.

અમી : તને જાણે કે પરણવાનો હડકવા ઉપડ્યો લાગે છે!

અવિનાશ : અમી, તું મારી વાતને સાડી પર પડેલી ધૂળની માફક ખંખેરી નાખે છે એટલે એક સીધો સવાલ કરવાનું મન થાય છે. પૂછું?

અમી : પૂછી નાખ.

અવિનાશ : તું મને ચાહે છે?

અમી : [હાસ્ય સાથે] ઓફ કોર્સ.

અવિનાશ : એક મિત્ર તરીકે કે પ્રિયતમા તરીકે? આ બંને સંબંધો વચ્ચેની લક્ષમણરેખા એટલી બધી અસ્પષ્ટ છે કે તારા પ્રેમના સ્વરૂપને હું પામી શકતો નથી.

અમી : એ નક્કી કરવાનું હું તને સોંપું છું. [અમી ખડખડાટ હસે છે.]

[લાઈટ ઓફ થાય છે. પહેલાની જેમ, ફ્લેશબેક પૂરો થતાં રેલવે સ્ટેશન પરની એનાઉન્સરની કેબિન ઝળહળતા પ્રકાશમાં દેખાય છે.]

અવિનાશ : જ્યારે તેં મને કોઈ સ્પષ્ટ જવાબ ના આપ્યો ત્યારે હું મૂંઝાયો...

એનાઉન્સર : ...અને લગ્નની કંકોત્રી છપાવી, બેન્ડવાજાં વગાડાવી, અગ્નિદેવની સાક્ષીએ એક કન્યાનો હાથ પકડી તું ગૃહસ્થી બન્યો.

અવિનાશ : બીજું હું કરું પણ શું?

એનાઉન્સર : એમાં તારો વાંક નથી, મારો પ્રેમ એટલો બોદો કે તું પ્રેમના મેદાનમાંથી પીઠ બતાવી ભાગી છૂટ્યો, તારી મદર્દનગીને લાખ લાખ ધન્યવાદ.

અવિનાશ : આ ટોણા મારવાનો વખત નથી, તે વખતની મારી માનસિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કર. મારા ગંભીર પ્રશ્નનો તેં હકારમાં જવાબ આપ્યો હોત તો આવી કરુણ પરિસ્થિતિ ક્યારે પણ ના સર્જાત,

એનાઉન્સર : પણ જેમ મેં તને હકારમાં જવાબ નથી આપ્યો તેમ મેં તને નકારમાં પણ જવાબ ક્યાં આપ્યો છે?

અવિનાશ : તો પછી મારે એનો શો અર્થ ઘટાવવો? તું 'હા' પાડે નહીં એટલે હું 'ના' જ સમજું ને?

એનાઉન્સર : કોઈ પણ લજ્જાશીલ સ્ત્રી પ્રેમની બાબતમાં શરમસંકોચ છોડી એકરાર ન કરે. એ મૌનનો અર્થ સંમતિ જ થાય.

અવિનાશ : પણ અમી, તે વખતે તારા અનહદ પ્રેમનો સાધારણ અણસારો પણ મને મળ્યો હોત તો કેવું સારું થાત?

એનાઉન્સર : મેં તને મારા તરફ ખેંચવા કોઈ સ્થૂળ પ્રયત્ન નથી કર્યો એ વાત સો ટકા સાચી. હું તારી સાથે થિયેટરમાં બેસતી પણ અંધકારના ઓથા નીચે તારો પગ ના દબાવતી. જ્યોતિષ જોવાનાં નખરાં કરી હું તારા હાથને મારા હાથમાં ના ગોઠવતી પણ તેમ છતાં મારો પ્રેમ નક્કર હતો. તકલાદી ન હતો.

અવિનાશ : ભૂતકાળની એ ભૂલ માટે હું અત્યંત શરમિંદો છું. તારી માફી માગવા માટે મારી પાસે કોઈ શબ્દો નથી.

એનાઉન્સર : હું તારા એકેએક ધબકારને ઓળખું છું. તું ભલો છે, છતાં ભોટ છે; તું બુદ્ધિશાળી છે. છતાં સહૃદયી છે. હજી પણ તારા હૃદયના ખૂણામાં મારું ચર્કિત સ્થાન સચવાયેલું છે એ જ મારા માટે પરમ સંતોષ છે.

અવિનાશ : અમી, તું કેટલી મહાન છે ! તારા જીવનને મેં છિન્નભિન્ન કર્યું છે. તું ક્યાંની ય નથી રહી. છતાં તારા ચહેરા પર આંસુ નથી. આશીર્વાદ છે.

[ટ્રેનના આગમનનો અવાજ. ટ્રેની વ્હીસલનો અવાજ. લાઈટ ઇફેક્ટસ અને ટૅપથી તેનો આભાસ સ્ટેજ પર ઊભો કરવો]

એનાઉન્સર : [માઈક પર બોલે છે] પ્લેટફોર્મ નં. ૩ પર જો ટ્રેન આ રહી હૈ વહ અહમદાબાદકી ઓર જાનેવાલી સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસ હૈ.

હમ અપને માનનીય યાત્રીઓંકા હાર્દિક સ્વાગત કરતે હૈં. યાત્રીઓંસે બિનતી હૈ કિ આપ અપના પાસ યા ટિકટ ખિડકી પર દિખાનેકે લિયે તૈયાર રખે.

અવિનાશ : અમી, તું આમ ને આમ એનાઉન્સ કરતી રહીશ, સમય કરવટ બદલતો રહેશે અને તું એક દિવસ બુઢ્ઢી થઈ જઈશ.

એનાઉન્સર : હવે હું આ એકધારા નીરસ જીવનથી ટેવાઈ ગઈ છું, અહીં ટ્રેન આવે છે અને અ તરફ, બ તરફ કે ક તરફ ગતિ કરે છે. પણ રેલવે પ્લેટફોર્મ તો ત્યાંનું ત્યાં જ રહે છે. મારી સ્થિતિ પણ એવી જ છે. જો, સામેથી પેલી સ્ત્રી આવી રહી છે. તારી પત્ની જ લાગે છે. તને અને તારા બાળકને જોતાં તેના ચહેરા પર કેવું સ્મિત ફરકે છે!

[સ્ટેજ પર અવિનાશની પત્ની ધીરે ધીરે આવે છે]

અવિનાશ : હા. એ મૃદુલા જ છે. આવ મૃદુલા, હું તને ઓળખાણ કરાવું. આ રેલવે સ્ટેશનનાં એનાઉન્સર છે. અમે કોલેજમાં સાથે ભણતાં હતાં. તેમનું નામ છે અમી મજમુદાર.

એનાઉન્સર : નમસ્તે મૃદુલાબહેન.

[બંને પરસ્પરને નમસ્તે કરે છે.]

વિહંગ ખોવાયો અને અમને અમારો ભૂતકાળ પાછો મળ્યો. કેમ ખરું ને અવિનાશ?

અવિનાશ : હા, ચાલો, ત્યારે રજા લઈશું.

એનાઉન્સર : આવજો. મૃદુલાબહેન, જુઓ પેલો રહ્યો તમારો વિહંગ. કેવો મસ્તીથી

રમી રહ્યો છે! વિહંગ, જો તારી મમ્મી આવી. ચાલો, નમસ્તે. [માઈક પર] your attention please. Saurashtra Express for Ahmedabad is about to leave the platform. અમદાવાદ તરફ જતો સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસ ઉપડવાની તૈયારીમાં છે.

પડદો

(એકાંકીસંચય ૨, સંપા. વિનોદ અધ્વર્યુ)

ચરિત્રાંકન

દાદર : બે

ગીતા નાયક

ગઈ ૧૦મી એપ્રિલે લગભગ ૭૫ની વયે અવસાન પામેલાં ગીતા નાયકે ભરત નાયક સાથે ગદ્યપર્વ સામયિકનું તંત્રીકાર્ય સંભાળેલું. સાહચર્યની વાર્તાશિબિરો એમણે ઉખાભરી સક્રિયતાથી સંચાલિત કરેલી.

‘ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેન’ ચરિત્ર અને નિબંધ ઉભયની વિશેષતાઓ વાળાં અનુભવકથનોનું સંવેદ્ય ગદ્યરૂપ ધરાવે છે. એમનો એક કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રગટ થયેલો છે.

એ સિંધી બાઈ હતી. એના વ્યક્તિત્વ સાથે મેળ નહોતો બેસતો તોય મુસાફરોએ એ ટિકિટચેકર છે એ સ્વીકારવાનું હતું. ટ્રેઇનની, સફરમાં મારી સાથે આવું અનેક વાર બનતું રહ્યું છે : કેટલીક વૃદ્ધા સગી નાની કે દાદી જેટલી સ્વજન લાગી છે. નોકરીએ જતી સ્ત્રીઓની ચપળતા મારા મનને મોહી લે છે. તદ્દન અજાણી હોવા છતાં એમાંની કોઈ આત્મીય લાગે. કોલેજકન્યા બહેન-દીકરી હોવાની લાગણી જગાડે. દરેકને જોઈને આવો જ ભાવ જાગે એવુંયે નથી. કેટલાક ચહેરા દેખાવે નિર્દોષ, નમણા હોવા છતાં દીઠા ન ગમે એમ પણ બને. કોઈ પણ જાતનો સીધો સંબંધ ન હોવા છતાં કોઈના પર ચીડ ચડે. બાજુમાં આવે તો ખસી જવાનું કે પાસે બેસવા આવે તો ઊભા થઈ જવાનું મન થાય. આ સિંધી ટિકિટચેકર એમાંની એક હતી. કોણ જાણે કેમ એ બોલપેન ટકટકાવી પાસ માગે ત્યારે ખીજ ઊભરાઈ આવતી. એને પાસ જખ મારીને બતાવવો પડતો.

વેકેશન પહેલાંનો કોલેજનો છેલ્લો એપ્રિલ મહિનો હતો. માથા પર પરીક્ષા, રિપોર્ટ, રિઝલ્ટ વગેરે જવાબદારીવાળા કામનો બોજો રહેતો. વળી ભીંસાભીસ ભીડમાં ગરમીનો ઉકળાટ ને પરસેવાની ગંધ શરીરને ચોંટી જતી. ફર્સ્ટ ક્લાસની મુસાફરીમાં આમાંથી થોડીક રાહત-મળતી. એટલે મેં મહિનાનો ફર્સ્ટનો પાસ કઢાવ્યો. સરળતા એ પણ રહેતી કે ફર્સ્ટ ક્લાસનો લેડીઝ ડબ્બો પુલ ઊતરતાં સામે જ આવતો. ધક્કામુક્કી વગર ટ્રેઇનમાં ચડી શકાતું. દસથી સાડાદસ દરમિયાન પ્લેટફોર્મ નં. ૨૨ પર આવતી સ્લો ટ્રેઇનમાં ત્રીજી કે ચોથી સીટ બેસવા મળે એવી આશા રહેતી. જોકે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પહેલેથી જો ત્રણ જણી બેઠી હોય તો એમણે કમને ખસવાની તકલીફ લઈ

ચોથી માટે જગા કરવી પડતી. સેકન્ડ ક્લાસની જેમ અહીં આપમેળે ચોથી વ્યક્તિને સમાવી લેવાનો રિવાજ નહોતો. મારા જેવી બન્ને વર્ગની મુસાફરીનો અનુભવ હોય એણે અહીં રસ્તો કાઢી લેવાનો રહેતો. સેકન્ડ ક્લાસમાં ટિકિટચેકરના આવવા-જવાની શક્યતા લગભગ નહીંવત્. ગરદીમાં કોણ ચગદાવા તૈયાર હોય? ફર્સ્ટના ડબ્બામાં તો ડ્યુટીની ડ્યુટી ને કોઈ બકરા મળી જાય તો તગડી રકમ પણ પડાવી શકાય. એટલે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જ ચેકિંગ અવારનવાર થતું રહેતું. હમણાં હમણાંથી રોજ જ પેલી સિંધણ સાથે પનારો પડ્યો હતો. થાણેથી આવનારામાંથી કોઈએ એનું નામ મધુ પંજવાણી બતાવેલું. પ્લેટફોર્મ નં. ૧ પરથી મુંબઈ જતી ઘાટકોપર લોકલ દસને પાંચે ઊપડતી. એ ટ્રેઇન માટે પુલ ચડવો પડતો. એટલે એ ગાડીમાં પંજવાણી મેડમ જાય જ નહીં. એમણે થાણેથી વી.ટી.ની ડ્યુટીમાં વિકોલી અને દાદર વચ્ચે ફરવાનું પસંદ કરેલું. કારણ એ જ કે જતી-આવતી ટ્રેઇન એક જ પ્લેટફોર્મની બંને બાજુએ આવે. મુંબઈ જવા બે નંબર ને પાછા વળવા એક નંબર પર ટ્રેઇન મળે. પુલ ચડવા-ઊતરવાની ઝંઝટ નહીં. વિકોલી પર ચડી મધુબહેન ચૂપચાપ ભીડમાં બિલાડીની જેમ ભરાઈને બેઠી હોય. ઘાટકોપરથી ચડનારાને એ જલદીથી દેખાય નહીં. એકાદ નંગ પણ ફર્સ્ટમાં પાસ કે ટિકિટ વગર ભૂલમાં કે ઉતાવળમાં ચડી ગયું તો એ ટિકિટચેકરની જાળમાં ફસાયું સમજો! એને બાજુપર ઊભી રાખે. કુર્લા સ્ટેશન પસાર થવા દે. રસીદ બુક પર્સમાંથી કાઢે. પકડાયેલીને ચાર્જ ને દંડની ભારી રકમ ભરવાની ધમકી આપે. કાકલૂદીની અસર થઈ હોય એમ રસીદ વગર પોતાને ફાવતી રકમ પડાવી પેલીને છોડી મૂકે. એકાંતરે અમને એનું આ કાયમી નાટક જોવા મળતું. સવારના કામકાજના સમયે આમ કમાવાનો તાગડો રચી ત્રણચાર કલાકે છૂ થઈ જતી. આઠેક કલાકની ડ્યુટી કોણ કરે? મધુ શિવ સ્ટેશન કે દાદર સ્ટેશને ઊતરી જાય ત્યારે અજાણતાં જ ડબ્બામાં હાશકારો ફરી વળે.

એક વાર મેં એની સાથે વાત કરવાનું નક્કી કર્યું. બધાંના પાસ તપાસી એ નવરી પડી કે શરૂ કર્યું : મેડમ! તમે આટલા દિવસથી રોજ દસ ને દસની આ ગાડીમાં અમને ચડતાં જુઓ છો ખરુંને? એણે સપાટ, આંખે મારી સામે જોયા કર્યું. પહેલાં થયું અટકી જાઉં. પછી હિંમત કરી જ છે તો કહી દેવામાં સાર સમજી મેં આગળ ચલાવ્યું : તમે અમને ઓળખી લીધાં છે. તમને ખબર છે, અમારી પાસે સીઝન પાસ છે. તો પછી રોજ પાસ બતાવવામાંથી છુટકારો ન આપી શકો? બીજા પેસેન્જરોને ચેક કરી અમારી પાસે આવતાં તમને વાર લાગે. ત્યાં સુધી રાહ જોઈ એમ જ બેસી રહીએ. હાથમાં કંઈ કામ, ભરવા-ગૂંથવાનું કે વાંચવાનું અટકાવી રાખીએ. એકદમ જાણે તમારો પડ્યો હોય એમ એનો જવાબમાં 'NO' આવી પડ્યો. કહે : હું પ્રામાણિક ચેકર છું. મારે મારી ડ્યુટી બજાવવી પડે. તમે કોઈ દિવસ પાસ લાવવાનું ભૂલી ગયા તો! હું મનમાં બોલી : તો પછી તારી નિષ્ઠા વગર રસીદે અમારી પાસેથી પૈસા કઢાવવામાં ક્યારે ખપમાં આવે? બાજુવાળીએ મને હળવેથી કોણી મારી, ઇશારાથી બોલતાં અટકાવી. દાદર એ ઊતરી પછી કંઈ કેટલીય મધુની લાલચની વાતો મળી. મેં વિચારવાનું છોડી દીધું.

પણ એટલી સહેલાઈથી એ લાંચિયાણ ચેકરથી મને છુટકારો ન મળ્યો. પછીના દિવસે આવું કંઈક બન્યું :

બારમા ધોરણની બોર્ડની પરીક્ષાઓ ચાલતી હતી. દર વરસની જેમ આ વરસે પણ ઘણા ઘાટકોપરવાળા વિદ્યાર્થીઓને માટુંગાની રુઈયા કોલેજ કે પોદાર કોલેજમાં પરીક્ષા આપવાના સેન્ટરમાં જવાનું હતું. અગિયારના ટકોરે પરીક્ષાખંડમાં પેપર વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું શરૂ થતું. એટલે ઘાટકોપરથી જનારા પ્લેટફોર્મ નંબર ૧ પરની લોકલ પસંદ કરતા. અહીંથી ઊપડે તેથી બેસવા મળે ને છેલ્લી ઘડીનું વાંચવાનું ચાલુ રહે. દસ ને પચ્ચીસે તેઓ માટુંગા પહોંચી પાંચેક મિનિટમાં સ્થળ પર પહોંચે. પ્લેટફોર્મ આ પરીક્ષાર્થીઓથી ભરેલું જોવા મળે. આજે કોણ જાણે કેમ દસ પાંચની લોકલ ઊપડે જ નહીં. સામેના પ્લેટફોર્મ નંબર ૨ પરથી દસ ને દસની લોકલ પહેલાં જતી રહી ને અહીં ટ્રેઇનને ગ્રીન સિગ્નલ મળે જ નહીં. જો દસ પાંચની લોકલ ઊપડે જ નહીં તો સામેના પ્લેટફોર્મ નં. ૪ પરથી દસ ને વીસની ફાસ્ટ ટ્રેઇન જ પકડવી પડે. મારે પણ એ જ ટ્રેઇન પકડવાની હતી. પ્લેટફોર્મ તરફ ધસી બધા ધડાધડ રઘવાયા જેવા ચાર નંબર પર ઊતરી આવ્યા. દસ ને વીસ થઈ ગઈ. હવે જાહેરાત થઈ કે આ ટ્રેઇન રદ થઈ છે. આવું ઘણી વાર બનતું. આજે આ છોકરાંવની સ્થિતિ એકાએક જાણે ગભરાટમાં ફેરવાઈ ગઈ. બાકી રોજ જનારને સ્ટેશનપર આમ ખુલ્લેઆમ ઘાંઘા થઈને દોડતા રહેવાનું બનતું. કોઈ ઓળખીતું જોઈ જાય તો! એવી શેહશરમની કોઈ વાત જ કેવી? ક્યાંક એ પણ આપણી જેમ ગાડી પકડવાની લાયમાં હોય. હસવાની કે સામે જોવાની ગુંજાશ રહેતી નથી.

હવે ફાસ્ટ ટ્રેઇન રદ થઈ. હુડુહુડુ બધા ઝટ પુલ ચડવા માંડ્યા. પ્લેટફોર્મ નંબર ૨ પરની દસ પચીસની સ્લો ટ્રેઇન પકડવાની હતી. ભીડનો મારો એટલો કે કીડીવેગે બધા ચાલે એવું લાગે. એકએક મિનિટ કીમતી હતી. આવે સમયે છોકરીઓ તો બધી રડમસ થઈ ગઈ. હવેની ટ્રેઇન જો ચૂકી જવાય તો માટુંગા સમયસર કેમ પહોંચવું? વીસ મિનિટે માટુંગા ને દોડીને જાય તો બીજી પાંચેક મિનિટ કોલેજ પહોંચતાં થાય. અત્યારે અગિયારનો સમય કેમ સાચવવો એ પ્રાણપ્રશ્ન હતો. જેવા પ્લેટફોર્મ નંબર ૨ પર અમે ઊતર્યા કે ટ્રેઇન આવી પહોંચી. છોકરીઓ ગમે તેટલું દોડે સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા સુધી પહોંચવું અશક્ય હતું. ટ્રેઇન છોડવી પોસાય એમ નહોતું. એમનો ગભરાટ તાળવે હતો. ટોળું ફર્સ્ટના ડબ્બા પાસે પહોંચ્યું, ખચકાયું, મેં જોરથી રાડ પાડી : ચડી જાવ બધાં, ચડી જાવ. એક શિક્ષિકાનો હુકમી અવાજ જાગી ગયો હતો. સાત-આઠ જણી ધડાધડ ચડી ગઈ. મેં પણ ડબ્બાનો દાંડો ઝાલ્યો ને ટ્રેઇન ઊપડી. બધાના શ્વાસ હજુ હેઠા બેઠા ન હતા ત્યાં પ્રગટ્યાં પંજવાણી! મનમાં બોલી : મર્યા આ બાપડા! આ નખ્ખોદિયાણ કોઈને છોડશે નહીં! શું કરું તો આ છોકરીઓ બચે! સેન્ટ્રલ રેલવેની ટ્રેઇનો આમ ખરા ટાઈમે દગો દે ને ભોગવવું પડશે આ સકંજામાં સપડાયેલી છોકરીઓએ! એ કેવું કહેવાય! વગર વાંકે દંડાય ને તે પણ એમની આવી માનસિક તાણમાં! એવું થતું અટકાવવું જોઈએ. ટાકણે મને યાદ આવ્યું. જોયું હતું આગલા દિવસોમાં એ મદદે આવ્યું. મોટે ભાગે સિંધીબાઈઓ કે એની ઓળખીતીઓને મધુ ફર્સ્ટમાં ચડવા દેતી.

ક્યારેક ભેગાં કચ્ચા-બચ્ચાં પણ હોય એ બધાં વગર પાસનાં કે વગર ટિકિટનાં હોય. એ તો ઠીક, વળી અમારી જગા પચાવીને બેઠાં હોય. અમારે કેટલાંકે દાદર સુધી ઊભા રહેવાનું બનતું. મધુ ઊતરે ભેગું એ ધાડું ઊતરે ને દોડતું બાજુના પુરુષોના ડબ્બામાં ચડી જાય. બે-ત્રણ દિવસ અગાઉ જ મારે આ બાબતે બોલાચાલી થયેલી : તારી સત્તાનો તું ગેરઉપયોગ કરે છે.

વગર ટિકિટવાળા બેસે ને અમારે ઊભા રહેવાનું? એમને ઉઠાડ ને અમને બેસવાની જગા કરી આપ. પણ સાંભળે તો પંજવાણી શાની! તારી ફરિયાદ કરીશ એવું કહ્યું તો મારી સામે જામી પડી : તારાથી થાય તે કરી લે. એને ખાતરી હતી કે એમ કંઈ કોઈ થોડું ફરિયાદ કરવા જવાનું હોય, પણ આજે એ લાગમાં આવી છે. આજે જો છોકરીઓને હેરાન કરશે તો એને છોડીશ નહીં. મેં બાજી હાથમાં લેવાનું નક્કી કર્યું. સદ્ભાગ્યે જોયું કે એણે બે જણીને વિકોલીથી જ અંદર ઘુસાડેલી.

મધુ પંજવાણીએ બીજાને પડતાં મૂકી છોકરીઓ પાસે ચીપિયો પછાડતી હોય એમ બોલપેનનો ટકટકારો કરવા માંડ્યો. છોકરીઓના હોશકોશ ઊડી ગયા. મધ્યમ વર્ગની દીકરીઓ પાસે કેટલા પૈસા હોય! આખા મહિનાનો ખિસાખર્ય આ મધુ પડાવી લે તો એમનું શું થાય? ધીરેધીરે રસ્તો કરતી હું છોકરીઓ વચ્ચે પહોંચી. મધુને દસ પાંચથી લઈ, દસ પચીસ સુધીની હકીકત કહી છોકરીઓને આજે માફ કરી દેવા સમજાવી. બોર્ડની પરીક્ષાના ભયંકર બોજા હેઠળ છે. આ ટ્રેઇન છોડવી પોસાય એમ નહોતી એટલે મેં એમને આ ડબ્બામાં ચડી જવા કહ્યું હતું. એટલે અમારી વચ્ચે તડાફાડી શરૂ થઈ : તું પ્રોફેસર હોય તો તારા ઘરની, અહીં ટ્રેઇનમાં તારું કાંઈ ન ચાલે. એટલે તો મેં તને વિનંતી કરી કે આજે વિદ્યાદાન કરી દે. માનવતા જેવું કાંઈ હોયને આપણામાં તો અત્યારે એ બતાવ, પણ માને તો મધુ નહીં! એને તો આટલી બધી બકરી એકસાથે મળી એ વાતે શૂરાતન ચડ્યું હતું. મને કહે : તું બધાંના દંડ ભરી દે. મેં કહ્યું : ટિકિટખર્ય આપું, દંડ બિલકુલ નહીં. એ થોડી માને? રોજના એના અન્યાય સામે આજે લડી લેવાનું મન મેં બનાવી લીધું. પેલી વિદ્યાર્થિનીઓને બિલકુલ ન ગભરાવાનું કહી મેં પંજવાણીને હાથમાં લીધી.

તું ટિકેટચેકર છે એનું કાર્ડ ને બિલ્લો બતાવ. એ છેડાઈ પડી : તું કોણ કાર્ડ માગનારી? રેલવે પ્રજાની સેવા કરે છે ને હું એમાંની એક મુસાફર છું, મારો હક્ક છે તારું કાર્ડ જોવાનો. નહીં બતાવું તો શું કરી લેવાની? મારો તો શું કોઈનો પાસ તપાસવા નહીં દઉં તને. અટકાવીશ તને : કહી મારા બેય હાથ એના ફરતે રાખ્યા. પર્સમાંથી કાગળિયાંના ને પૈસાના ડૂયામાંથી એનો બિલ્લો કાઢ્યો. મેં હાથમાં જોવા માગ્યો. ટ્રેઇન શિવ પહોંચવામાં હતી. ગમે તેમ માટુંગા સુધીનો સમય ખેંચી કાઢવાનો હતો. મેં મારો પાસ કાઢી બતાવ્યો. પછી કહ્યું : આ સામે બેઠેલી તારી સગીઓના પાસ માગ. પછી જ આ છોકરીઓ પાસે આવવા દઈશ. એ કંઈ ગાળ જેવું બોલવા ગઈ. એનો બિલ્લો પાછો આપતાં મેં ધમકી આપી : જો તું ગોરખધંધો બંધ નહીં કરે તો હું સાચ્યે જ લેખિત ફરિયાદ કરીશ. તારું નામ, તારો નંબર મેં મનમાં નોંધી લીધાં છે. માટુંગા આવ્યું. બે હાથ ફેલાવી હળવા ધક્કે બધી છોકરીઓને ઉતારી. એમને શાંતિથી પરીક્ષા આપવા કહ્યું. જોરથી બૂમ પાડી ‘બેસ્ટ ઓફ લક’ પહોંચાડ્યું. આભાર માનતા એમને રોકવા મેં મોઢે આંગળી મૂકી. મધુ જોતી રહી ગઈ. દાદર સ્ટેશને મને ઉતારી. ઓફિસમાં તારી ફરિયાદ કરું છું, કહી સાથે લઈ ગઈ. દાદરના પશ્ચિમ અને મધ્ય રેલવેની હદ મળે ત્યાં પુલ પર ઓફિસ પાસે એ અટકી. મને કહે : બીજી વાર આવું નહીં કરતી. જા છોડી દઉં છું. આટલું કહી એ પાછી વળતી હતી. મેં કહ્યું : મધુ, મેં તેરી નીંદ ઉડા રહી હું દેખ! મધુના ગુના નાના હતા પણ આજે છોકરીઓની વિવશતા સમજી એ વર્તી હોત તો ફરિયાદ ન કરત. હું ઉપરી અધિકારીની ઓફિસમાં દાખલ થઈ. મધુને બ્રેક લાગવી જરૂરી હતી.

કાવ્ય

સાગરકાવ્ય

સુધીર દેસાઈ

સુધીર દેસાઈ (૧૫-૧૯૩૪ - ૧૨-૪-૨૦૨૧)

આધુનિક સંવેદનાની અણંદસ રચનાઓ ઉપરાંત એમણે ગીત-ગઝલ-રચનાઓ પણ કરેલી. 'લોહીને કિનારે ઊગેલો વડ'(૧૯૭૪) એમનો વધુ ધ્યાનપાત્ર સંગ્રહ. મુંબઈમાં ઉદ્યોગ/વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા રહેલા સુધીરભાઈએ મોટી વયે પીએચ.ડી.ની પદવી પણ મેળવેલી. છેલ્લે એ વતન ગોધરામાં રહેતા હતા.

દાદા શાંતિથી એમના ખંડમાં એકલા બેઠા હોય અને
કોઈ નાનું બાળક ત્યાં તોફાન કરતું પહોંચી જાય
ને દાદા જાણે ઊઠીને પકડવાના હોય એમ
પગ લાંબો કરતા બોલે,
'ઊભો રહેજે આવું છું પકડવા.'
ને બાળક તુડબુડ તુડબુડ નાસી જાય
પાછળ જોતું જોતું, ને દૂર જઈ જોયાં કરે,
એમ આ દરિયાને કિનારે કાગડાઓ
છેક પાણી સુધી પહોંચી જાય છે ઠેકતા
ત્યારે
એકાદ મોજું જોરથી ધસી આવે છે એમના તરફ
ને કાગડાઓ ઝડપથી ઠેકતા ઠેકતા
પાછળ જોતા દૂર જઈ ઊભા રહી જાય છે.

દાદા આમ તો આખો વખત શાંત જ બેસી રહે
ક્યારેક ગમ્મત કરાવે,
એમની મૂછો કોઈ ખેંચે
કે એમના ઉપર બેસી ઘોડો ઘોડો રમે
તોય કાંઈ બોલો નહિ.
પણ કોઈ વાર જો ગુસ્સે થઈ જાય તો
આખા ઘરને ધ્રુજાવી મૂકે
આ સમયે દરિયાને જોઉં છું ત્યારે મને એનામાં,
કોણ જાણે કેમ
મારા દાદા જ દેખાયા કરે છે.

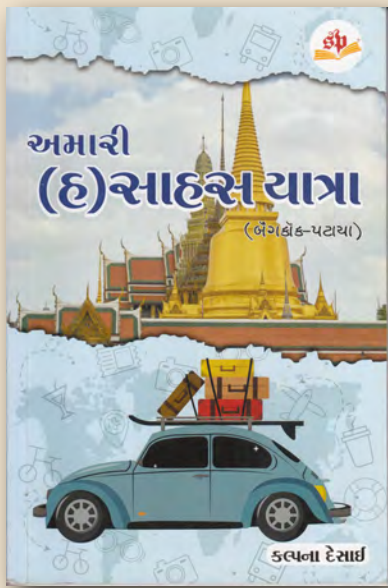

પ્રવાસ કરનારાઓમાં બે જાતના લોકો હોય છે. એક, જેઓ પ્રવાસના સ્થળની પૂરેપૂરી માહિતી મેળવી લે, ખાણીપીણીથી માંડીને જોવાલાયક જગ્યાઓના નામ, ફોટા સહિત સાથે લઈને ફરે. સ્થાનિક લોકો ને પૈસાના ચલણ પર, રસ્તાઓની વિગતો ને નકશા પર પણ નજર રાખે. અમુક ટકા આ લોકો સાથે હું સહમત છું પણ હું બીજા લોકોમાં ગણાઉં, જેમને પ્રવાસના સ્થળ વિશે અજાણ્યા રહેવું પસંદ હોય. ઉપરછલ્લી માહિતી મેળવવા સિવાય તદ્દન નાના બાળકના ભોળપણ ને વિસ્મય સાથે પ્રવાસ કરવાની જે મજા છે તે બધું જાણીને ડાહ્યા થવામાં નથી. મને તો પૂછી પૂછીને પાણી પીવાની ટેવ એટલે પૂછીને પંડિત બનવામાં રસ. બીજું કંઈ નહીં.

જોકે બૅંગકોક ને પટાયાના નામ એક જ ધંધાને લીધે બદનામ બની ગયા હોવાથી એના જોવાલાયક સ્થળો અને માણવાલાયક કાર્યક્રમોનો ઉલ્લેખ કરવાનું જ લોકો ભૂલી જાય છે. જેઓ ખરેખર ફરવા જાય છે તેઓ યાદ રાખીને પટાયાના વર્લ્ડ ફેમસ કાર્યક્રમો જોવા જરૂર જાય છે. અમે પણ ગયાં.

શોનું નામ હતું ‘અલકાઝર શો’. લગભગ બારસો લોકોને સમાવતા વિશાળ હોલમાં થતા આ અદ્ભુત શોને એક વાર જોયા પછી કદાચ દિવસો સુધી મગજમાંથી એની અસર નીકળે નહીં અને દિલ પર અમીટ છાપ છોડી જાય તે તો અલગ! લગભગ દોઢેક કલાકના સળંગ શોમાં એક પછી એક અફલાતૂન ડાન્સ રજૂ થતો જાય. એમાં તો, જાણે આકાશમાંથી એક પછી એક અપ્સરા ઊતરતી હોય એવી વર્ણનાતીત, ભવ્ય વસ્ત્રોમાં સજ્જ સુંદરીઓ ઝગમગ રોશનીમાં નહાતી, નાજુક ડગલાં માંડતી સ્ટેજ શોભાવતી રહે ને સંગીતના તાલે તાલે લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરતી રહે. ન તો વચ્ચે કંઈ વિચારવાનો સમય રહે કે ન આમતેમ જોવાનો. બસ, નિર્મળ ને નિર્ભેળ આનંદ જ આનંદ. બાળકો સાથે સૌથી જોઈ શકાય એવો આ શો વર્ષોથી કદાચ આજે પણ એટલો જ લોકપ્રિય છે. લાઈટ ને મ્યુઝિક બધું જ કમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ! અમને તો એ બધી ડાન્સરો જ એટલી બધી ગમી ગયેલી કે મનોમન અમે આપણી હીરોઈનોને બબડી લીધું, ‘આ લોકોની આગળ તો ક્યાંય પાણી ભરે, હુંહું!’

જેવો શો પૂરો થયો કે લોકો ટોળામાં જ હૂડૂડૂ કરતાં બહાર ભાગ્યા. અમને નવાઈ લાગી. આરામથી શોને વાગોળતાં વાગોળતાં નીકળવાને બદલે આ લોકોને એકદમ શાની ઉતાવળ આવી ગઈ? બે જ મિનિટમાં અમને જવાબ મળી ગયો. એક તો કાર્યક્રમનો જાદુ કે નશો જે ગણો તે સૌના દિમાગ પર છવાયેલો હતો ને તેમાં પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પેલી અપ્સરાઓ કોણ જાણે ક્યાંથી ફૂટી નીકળી! સૌની સાથે એ બધી પણ દરવાજાની બહાર ભાગતી હતી! મંત્રમુગ્ધ થયેલા લોકો તો એમને ઘેરીને સાથે સાથે બહાર નીકળવા માંડ્યા. બહાર કમ્પાઉન્ડમાં જઈને એ બધી પોતાના કોસ્ચ્યુમ્સ ને હેરસ્ટાઈલ ઠીક કરતી, ફટાફટ જાતજાતના પોઝ આપીને ઊભી રહી ગઈ.

જેમ જેમ લોકો બહાર નીકળતા ગયા ખૂબ નજીકથી ડાન્સરોને પોતાના કેમેરામાં કેદ કરતા રહ્યા. ત્યાં ત્રણ ચાર પ્રોફેશનલ કેમેરામેન પણ લોકોને ડાન્સરોની સાથે ફોટા પડાવવા માટે લલચાવતા હતા. એક તરફ સુંદરીઓની અદાઓથી ઘાયલ થઈને જેમતેમ હોશમાં આવેલા અને એમના રૂપથી મંત્રમુગ્ધ બનેલા લોકો અને બીજી તરફ એ રૂપાળીઓ સાથે જ યાદગાર તસવીર ખેંચાવવાનું લલચામણું આમંત્રણ! અજાણ્યા ટુરિસ્ટો તો ફટાફટ બે ડાન્સરોની વચ્ચે જઈ એમના કોમળ હાથને પોતાના હાથમાં લઈ ખુશી ખુશી ફોટા પડાવી લેતા પણ જેવી એમની પાસે પૈસાની ઉઘરાણી થતી કે એ લોકો હક્કાબક્કા થઈ જતા. ફોટો પડાવવાના પણ પૈસા?

અમે પણ ફસાયાં! સ્ત્રી હોવા છતાં, ચાર ચાસણી પણ ઓછી પડે એવી રૂપાળી લલનાઓના રૂપથી ઘેલી બનેલી અમે સાત આઠ સ્ત્રીઓ વારાફરતી એમની એક ઝલક મેળવવા એમને હાથ લગાડીને સપનું નથી તેની ખાતરી કરવા અને ખાસ તો એમની સાથે ફોટો પડાવીને વટ મારવા માટે ઝડપથી બે ડાન્સરોની આજુબાજુ ખોટેખોટી સ્માઈલ આપતી ઊભી રહી ગઈ! એ સુંદરીઓએ તો એમની હંમેશની આદત મુજબ મસ્ત પોઝ આપી અમને ઝાંખાં પાડી દીધાં તોય ધન્યતા અનુભવતાં ને ખુશ થતાં અમે ત્યાંથી થેન્ક યૂ કહી જવા માંડ્યાં. ત્યાંથી ખસતાં જ અમારી સામે એમના હાથ લંબાયા, ‘મેડમ હન્ડ્રેડ બા’થ.’ (ખાલી હાથ લગાડવાના ને ફોટો પડાવવાના બસ્સો રૂપિયા? તે પણ દરેકના જુદા?)

‘અરે! હોય કંઈ? પૈસા વળી શાના?’ અમે સૌએ આનાકાની શરૂ કરી. ‘અમને શું ખબર? નહીં તો અમે ફોટો પડાવત જ નહીં.’ વગેરે વગેરે બબડતાં પાંગળી દલીલો કરી પણ જમાનાથી ટેવાયેલાઓએ અમને ઘેરી લીધા ને પૈસા કઢાવીને જ છોડ્યા! શો મફતમાં જોયો (જોકે એ ટૂરના પૈસામાં ગણી લેવાયેલું) ને વધારાનો ચાંદલો હીરોઈનોને જોવાનો નહીં પણ એમની સાથે ફોટા પડાવવાનો કર્યો. શો જોયાનો આનંદ સ્વાભાવિક જ અડધો થઈ ગયો.

શોની વાત કરતાં કરતાં સૌ બસમાં હોટેલ તરફ પાછાં ફરતાં હતાં કે, પેલી થાઈ ટૂર ગાઈડે ધીરેથી રાઝ ખોલ્યો, ‘તમારા કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યું કે આપણે જે શો જોઈને આવ્યાં તે શોની ડાન્સરો છોકરીઓ નહોતી!’

આખી બસને એક જોરદાર આંચકો લાગ્યો. ‘હું..એ..એ.....!’

‘હા, અહીં છોકરાઓ આ ડાન્સ કરે છે. આ ડાન્સમાં કમાણી વધારે હોવાથી અહીંના વધારે ને વધારે છોકરાઓ, પોતાના શરીરને સ્ત્રીના જેવું બનાવીને, ટ્રેનિંગ લઈને, મેકઅપની મદદથી સુંદર બનીને આ ડાન્સ રજૂ કરે છે. અહીં કોઈ છોકરાને એની શરમ પણ નથી. આ અમારા દેશનો કમાઉ ઉદ્યોગ બની ચૂક્યો છે જેનાથી દેશને ધૂમ કમાણી થાય છે.’

અમારી ચર્ચાનો વિષય પછી બદલાઈ ગયો. આટલા સુંદર છોકરાઓ પણ હોઈ શકે અને આટલો લચકદાર ડાન્સ પણ કરી શકે તે કોઈના માનવામાં જ નહોતું આવતું. પેલા બસ્સો રૂપિયાનો કોઈ અફસોસ પછી કોઈને પણ રહ્યો નહીં.

[મારી (હ)સાહસ કથા, ૨૦૨૦-માંથી]

સાહિત્યિક વિવાદ

‘વસંતવિલાસ’ની ચોરી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

‘વસંતવિલાસ’ની હસ્તપ્રતનો બનાવ ગુજરાતને નીચું જોવરાવનારો બન્યો છે. એ વિશ્વાસઘાત છે? ચોરી છે? માત્ર ગેરસમજ છે? શું છે? લાગતાવળગતાઓ હોય તે પોતાના ખુલાસા પ્રકટ કરે જલદી. ગુજરાતી સાહિત્યની કોઈ ‘જંગલી’ ભૂતકાલીન દુનિયામાં નહીં પણ સંસ્કારશીલ અને સભ્ય મનાવા લાગતા વર્તમાનકાળમાં આ બનાવ બન્યો છે. એ બનાવની ભૂમિકાઓ આ મુજબ છે.

એક, ‘વસંતવિલાસ’ નામનો પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથ સ્વ. કેશવલાલભાઈ (કે. હ. ધ્રુવ)ની માલિકીનો હતો.

બીજું, બ્રિટિશ નોકરીમાં કમિશનર દરજ્જે કામ કરતા આઈ. સી. એસ. કલાપંડિત શ્રી નાનાલાલ મહેતાના હાથમાં એ ગ્રંથ કેશવલાલભાઈની પાસેથી જ આવે છે.

ત્રીજું, શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ બારોબાર એ હસ્તપ્રત છેક અમેરિકાના બોસ્ટન મ્યુઝિયમમાં આપી દીધી. એનો એમને મોટો પુરસ્કાર મળ્યો છે.

ચોથું, આ પુરસ્કારની રકમ શ્રી નાનાલાલ મહેતા પોતાની કરી લે છે.

સ્વ. ધ્રુવને એ ખબર પણ નથી કરતા.

પાંચમું, સ્વ. ધ્રુવને એ પુસ્તક યાદ આવે છે. પાછું મંગાવવા કાગળો લખે છે. કેવા કાગળો લખાયા છે? મુંબઈની શોકસભામાં ભાઈ ચંદ્રવદન જાહેર કરે છે કે ‘ધ્રુવ સાહેબની હાથલાકડી થવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું હતું. એટલે એ કાગળો મને ઉતરાવતા. એ લખાણોમાં કોઈનું પણ હૃદય પિગળાવે તેવી કાકલૂદી હતી. છતાં ગ્રંથ ન જ આવ્યો.’ એક જ હૃદય શું ન પીગળ્યું ? પૂરો ખુલાસો પણ શું ન લખી શક્યું હોત એ હૃદય? અમદાવાદમાં આવવા છતાં ‘ગુરુ’ની ગેરસમજ નિવારવા રૂબરૂ થવાની તસ્દી પણ લઈ ન શક્યા એ શિષ્ય?

છઠ્ઠું, ત્રણ વર્ષે ધ્રુવ સાહેબને ખબર પડી કે ગ્રંથ તો અમેરિકામાં રૂ. ૧૨,૦૦૦માં વેચાયો છે. ફરી કાગળો લખ્યા. ફરી કાકલૂદીઓ કરી.

સાતમું, જવાબમાં શ્રી મહેતાએ કિંમત મળ્યાનો એકરાર કર્યો હતો કે નહીં? એ વેચાણ ભૂલથી થયાનું કબૂલ કર્યું હતું કે નહીં? ને જો ભૂલ થઈ હતી તો એનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ રકમ સ્વ. ધ્રુવને ચુકાવીને તેમ જ બોસ્ટન મ્યુઝિયમ પર એ ગ્રંથના સંશોધક તરીકેનું સાચી વ્યક્તિનું નામ આપીને શ્રી મહેતાએ કરેલ છે?

આઠમું, શ્રી મહેતાના આ આચરણે કેટલું બધું કદરૂપ ધારણ કર્યું હોવું જોઈએ, કે અનેક સન્માનિતોની પણ સલાહ પડી કે ‘કોર્ટે ઘસડો!’

નવમું, ‘નહીં નહીં, કોર્ટે તો નથી જ જવું’ એવી સ્વર્ગસ્થની અશ્રુજળો ભરી સુજનતાએ પણ કલાભક્ત નાનાલાલ મહેતાને કેમ ન પિગળાવ્યા?

દસમું, શ્રી ભુલાભાઈ (દેસાઈ)ની લવાદીમાં ફેંસલો આખરે સ્વ. ધ્રુવની તરફેણમાં પડ્યો છે છતાં શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ હજુ એ રકમ કેમ નથી છોડી?

શ્રી નાનાલાલ મહેતા એક ગુજરાતી છે, સભ્ય ગુજરાતી છે. સ્વ. ધ્રુવ સાહેબના શિષ્ય તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. સરકારના એક માતબર અધિકારી છે. એક પલ્લામાં એ સર્વ છે. સામા પલ્લામાં ‘વસંતવિલાસ’ બાબતમાં તેમનું આ વર્તન છે. પલ્લાંને તોળતી દાંડી લજ્જિત બને છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયામાં ‘સભ્યતા’ જેવો કોઈ શબ્દ હોય તો ઓછામાં ઓછું આટલું તો શ્રી નાનાલાલ મહેતા કરે – આખા પ્રકરણ પર પ્રામાણિક જાહેર ખુલાસો બહાર પાડીને સ્વર્ગસ્થની ક્ષમા માગે. ‘વસંતવિલાસ’ના વેચાણ બાબત પોતાની શુદ્ધબુદ્ધિની સમજફેર હોય તોપણ ક્ષમા માગે – કેમ કે તેમણે સ્વર્ગસ્થને પોતાની કુનિષ્ઠાથી નહીં તો કુરીતિથી (‘બેડ મેનર્સ’થી) કારી જખમ સાથે જ ચિરવિદાય લઈ લેવા દીધેલ છે.

શ્રી મહેતા એ નાણાંની પૂરી રકમ સ્વર્ગસ્થના કુટુંબને આપી દે. શ્રી મહેતા બોસ્ટન મ્યુઝિયમ પર પોતાની સમજફેરનું સ્પષ્ટીકરણ લખી મોકલીને એ ગ્રંથ એના સાચા શોધકના નામ પર મુકાવે. શ્રી મહેતા જો આટલું ન કરે તો એમની પાસે તેમ કરવાની ફરજ ગુજરાતી સાહિત્યના જાહેર લોકમતે પાડવી જ જોઈએ અને ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિનો લોકમત જો આવડા બુલંદ અત્યાચારને પણ સહી લેવા જેટલો નિર્વીર્ય હોય તો પછી તેનું પણ દેવાળું આપણે ફૂંકી નાખવું જોઈએ.

સ્વ. કેશવ ધ્રુવના ‘વસંતવિલાસ’ની કલંક-કથા અજવાળે આવ્યાને તેના પર જાહેર ઊહાપોહ થયાં અઠવાડિયાં વીતી ગયાં છે. છતાં શ્રી નાનાલાલ મહેતાએ ગુજરાતથી સલામતીભર્યા અંતરે બેસીને ઠાવકું મૌન સેવવામાં જ સુજતા સમજ લીધી છે. શ્રી મહેતાની એ સુજતા શોચનીય છે. ભૂલનો મુક્ત એકરાર તેમને તેમ જ ગુજરાતને માટે વધુ શોભીતો બની જાત. હવે તો એ ‘ગ્રેસ’(શોભા)નો સમય ગયો.

ગુજરાતી સાહિત્યના મહાજનોએ – આનંદશંકરભાઈએ, શ્રી [કૃષ્ણલાલ મો.] ઝવેરીએ, [બલવંતરાય] ઠાકોરે, ન્હાનાલાલ કવિએ, મુનશીએ, અંબાલાલ જાનીએ, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજીએ, રામનારાયણ પાઠકે, ઘણાખરાએ – પોતાની જીભ અને કલમ પર આ બાબતમાં મારેલાં તાળાં ગુજરાતની શોભામાં વધારો કરનારાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાહેર મત જેવું કોઈ બળ ગેરહાજર છે, એટલે તેના ઉંબર પર માથાં પટકવાનો અર્થ નથી.

દરમિયાન, ‘પ્રજાબંધુ’ની કટારોમાં ‘શર્વીલકના શાગીદો’ શીર્ષક હેઠળ ‘વસંતવિલાસ’ની બરોબરી કરતા સંખ્યાબંધ ક્રિસ્ટાઓનો અનામી ઇતિહાસ અજવાળે આવેલ છે. સંસ્કૃતિના દેવાલયમાં ગુંડાગીરી આચરનારી આ શું કોઈ ટોળી ગુજરાતમાં જીવે છે? કે કોઈ એક જ વ્યક્તિ છે?

***

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા લખે છે: “તમે સ્વ. કેશવભાઈના ‘વસંતવિલાસ’ના કિસ્સાને અંગે ‘મહાજનોને કલમે મોઢે તાળાં’ લખ્યું, તે તો ઠીક, પણ રવિશંકર રાવળ, કનુભાઈ દેસાઈ, મંજુલાલ મજમુદાર, સારાભાઈ નવાબ, જિનવિજયજી મુનિ, ને [ભોગીલાલ] સાંડેસરા – આ પાંચ જરા ઓછા મહાજનો પણ કેમ શાંત બેઠા છે? એ સૌને શા શા અનુભવો થયા છે? એ પાંચેય જણા પોતપોતાની કેફિયત ગુજરાતના ગૌરવના ચોકિયાતપણા માટે અને – પ્રમાણિકતા માટે, જાહેર કરતાં કેમ અચકાય છે? શ્રી જિનવિજયજીને તો પોતાની હસ્તપ્રતના ચોરની સામે નોટિસ આપવા સુધીની ફરજ પડી હતી, એ બધું ગુજરાતને હવે ક્યારે કહેવું છે? ક્યા મોટા માણસની કઈ ‘મોટાઈ’ની શોહમાં બધા દબાઓ છે? તમે બેશક સૌજન્ય ન ત્યજો, શુદ્ધ હૃદયના ભૂલ-સ્વીકારને ક્ષમા આપો, આપણે ક્યાં પરસ્પર કાદવ ઉરાડવા નવરા છીએ? પણ તમે સંસ્કૃતિના ઉઠાઉગીરોને કેવળ દબાઈ જઈને ન જતા કરો.’

(જન્મભૂમિ, ૩૦-૩-૧૯૩૮, ૧૪-૪-૧૯૩૮ : સંકલિત]

(‘પ્રત્યક્ષ’, ઓક્ટો.-ડિસેમ્બર ૨૦૦૯)

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુડી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

વી-ગ્રંથ

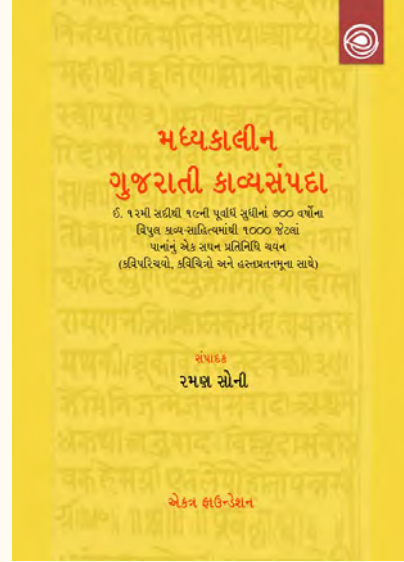
‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા

ઈ. ૧૨મી સદીથી ૧૯મી પૂર્વાર્ધ સુધીનાં ૭૦૦ વર્ષોના વિપુલ કાવ્ય-સાહિત્યમાંથી ૧૦૦૦ જેટલાં પાનાંનું એક સઘન પ્રતિનિધિ ચયન (કવિપરિચયો, કવિચિત્રો અને હસ્તપ્રતનમૂના સાથે)

સંપાદક: રમણ સોની

મધ્યકાલીન કવિતાનું, લગભગ ૧૦૦૦ પાનાંમાં વિસ્તરેલું આ બૃહદ સંપાદન, ૧૨મીથી ૧૯મી સદી સુધીનાં લગભગ ૭૦૦ વર્ષના વિસ્તીર્ણ સાહિત્યના એક આયમન જેવું છે, પરંતુ એ સમગ્ર ગુજરાતી મધ્યકાળની કવિતાનું એક સઘન ને રસપ્રદ ચિત્ર સૌ સામે ધરે છે, એથી એ એક તરત હાથવગો પ્રતિનિધિ સંગ્રહ છે.

આ સંપાદનમાં, કવિઓની ઉત્તમ લઘુ પદકવિતાની, તેમજ આખ્યાન/રાસ/ ચોપાઈ/પદવાર્તા જેવાં દીર્ઘ કાવ્યોમાંથી મહત્ત્વના લાગેલા અંશોની પસંદગી કરેલી છે. જરૂર લાગી ત્યાં લાંબી કૃતિઓની પરિચયદર્શક નોંધો પણ કરી છે. જાણીતા ઉત્કૃષ્ટ કવિઓની કવિતા સાથે અહીં ઓછા પરિચિત કવિઓની પણ માર્મિક કવિતા છે.

મુખ્ય અનુક્રમ કવિઓના સમય-અનુસાર કર્યો છે, પણ એ પૂર્વે કવિનામોનો એક અકારાદિ અનુક્રમ પણ મૂક્યો છે. એથી ઇચ્છિત કવિ સુધી પણ સરળતાથી પહોંચી શકાશે.

કાવ્યકૃતિઓ(Text)ના આરંભે દરેક કવિનો ટૂંકો પરિચય, પસંદ કરેલી કૃતિઓનાં નામ-સંખ્યા (જેમકે ૩૦ પદો; ઓખાહરણ;) વગેરેની ભૂમિકાનોંધ કરીને એ પછી કાવ્યકૃતિઓ મૂકી છે. લોક-કવિતાનાં રચના-સંકલન પણ મધ્યકાળના સમયગાળામાં આવી જાય એથી છેલ્લે પસંદગીનાં લોકગીતો પણ મૂક્યાં છે.

મુખ્ય કવિઓનાં, સુલભ છે એ ચિત્રો મૂક્યાં છે, તથા મધ્યકાળની વિશેષ ઓળખ તરીકે હસ્તપ્રતોના થોડાક નમૂના પણ મૂક્યા છે.

પ્રતિભાવો

રમણભાઈ, ભાઈ, ખૂબખૂબ રાજીપો. આખા સંપાદનમાંથી પસાર થઈ ગયો. ભવિષ્યની અનેક પેઢીઓના અભ્યાસીઓ માટેની અનિવાર્ય હેન્ડબુક. બની શકે તો આ ગ્રંથની હાર્ડ કોપીની પચાસેક નકલ કઢાવી સંશોધન-સંદર્ભ ગ્રંથાલયોને આપી શકાય તો એક ઉત્તમ ઘરેણા રૂપે સાચવી શકાય

— નિરંજન રાજ્યગુરુ

આદ. સાહેબ, મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા જોઈ ગયો. હવે નિરાંતે વિગતે વાંચીશ. બહુ સરસ કામ થયું છે. તમે આટલું દળદાર સંપાદન કર્યું એ દષ્ટિવાળી મહેનત માટે અભિનંદન. એકત્રનો તો વટ પડી ગયો. બીજા બધા મિત્રોના સંચયો પણ લલચાવે એવા.

— કિશોર વ્યાસનાં વંદન

આનંદ થયો. અધિકારી તજજ્ઞએ ઉપયોગી અને આપણાં વારસાને સાચવવાનું કામ કરી આપ્યું. નેટ માધ્યમને પોષનારને અભિનંદન.

— પ્રો. કીર્તિદા શાહ

અતુલભાઈ, એકત્ર ફાઉન્ડેશનની તમામ ટીમનો આભાર આજે વ્યક્ત કરવો છે આમ તો આભાર અગાઉ ઘણા સમયથી વ્યક્ત કરવા ઈચ્છતો હતો ,પણ આજે મોકળ મને વ્યક્ત કરવા માટે મન થઈ ગયું. અત્યાર સુધીમાં એકત્ર ફાઉન્ડેશને જેટલા પણ ડિજિટલ અંકો મોકલેલા છે તે તમામ અંકો એક વિદ્યાર્થી તરીકે મને એટલા બધા ઉપયોગી થયા છે કે મારે ઘણા બધા સંદર્ભ ગ્રંથો લેવાની જરૂર નથી પડી અને આપના અંકો દ્વારા મને ગણી સંદર્ભ માહિતી મળી રહી છે, આપ ખૂબ જ પ્રશંસનીય કામ કરો છો અને સતત આ કામ થતું રહે એવી આપ પાસે અમે વિદ્યાર્થી તરીકે આશા રાખીએ છીએ. કેટલા બધા સુંદર વિષયોને પકડીને તમે બધા અંક તૈયાર કરો છો આજકાલ છપાતા સામયિકોએ પણ આવા વિષયો લક્ષીને સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈએ એવું લાગે છે.

— લિ. અઝીઝ ઇબ્રાહીમ છરેયા, અંજાર, કચ્છ

અતુલભાઈ અને ‘એકત્ર ગ્રન્થ ગુલાલ’ના કામને બિરદાવું છું. ‘કાવ્યસંપદા’ ગમી.

— સરયૂ પરીખ

Atul Bhai, I really am highly impressed with the Madhyakaalin Kavita. I read many. Disciple- poets, Muslim- poets, women-poets, some known names - all of them wrote with such sincerity of feelings and devotion. Simple words, real emotions.

Life was that much simple too then, wasn't it? Thinking was more linear too, do you think?

These poems, because of the simplicity of feelings, give solace , I find.

--Preeti sengupta

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.